

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીગ્રાફ્ટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૬૦૧૩

કિંમત ૧૬-૦-૦

ગ્રંથનામ પિયો ગારી

વર્ગિક ૬-૧૨

પિયો ગોરી

અને બીજી નાટિકાઓ

: લેખક :

કૃષ્ણકાલ શ્રીધરાણી

કલ્યાણ નાટ્યકાર્યાલય

રાણપુર

गणतन्त्र विचारों के अन्वेषण
 आचार्य
 गणतन्त्र की कॉपीराइट-संग्रह
२५०१३

मुद्रक : प्रकाशक :
 नाथानाल म. शाह
 स्वाधीन मुद्रणालय
 सौराष्ट्र रोड : राणपुर.

સ્મૃતિ

સને ૧૯૪૩ માં એક વખત અમે રાણપુરના સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલયના છાપખાનાનો સ્ટોર-રૂમ સાફસફ કરાવતા હતા. ફોલુ જાણે કેટલાં વર્ષોના જમા થયેલો એ રહી કાગળોનો, જરીપુરાણી પરતીનો અને છૂટાંછવાયાં છાપેલ ફરમાંનો અનેલો જથ્થાબંધ કુથો હશે !

મેનેજરે આવીને મને એ કચરાપટ્ટીમાં ઊંડે દટાયેલ પડેલા એક ઢગલામાંથી આણેલ ફરમાં બતાવ્યાં. મથાળે નામ હતું ‘પિયો ગોરી !’ વાંચતાં જ મારી સ્મૃતિમાં સળવળાટ થયો. આ તો એકદા કાઠક હસ્તપ્રતમાં વાંચેલું છે એવા ભણુકારા જગ્યા. ફરમાં વાંચતો ગયો તેમ તેમ સ્મૃતિપટમાં સાફ અજવાળું પડ્યું. દસેક વર્ષો પૂર્વે એક નમણો સોદામણો, રેશમની પીળી કફની અને ખાદીના ધોતિયા વાળો કુમાર મુંબઈમાં આવ્યો હતો, અમેરિકા ભણુવા જઈ રહ્યો હતો, જતા પહેલાં પોતાનું ‘મોરનાં ઇંડાં’ નામનું એક નાટક મને વંચાવતો હતો, અને ‘એ નાટક મુંબઈમાં ભજવાવવું છે, એની અમૂક પાત્રભૂમિકા તો તમારી પાસે જ કરાવવી છે’ એવું મને પ્રેમભરે પટાવી પોરસાવીને કહેતો હતો. પછી તો એને અમેરિકા ઊપડવાનું ધાર્યા કરતાં વહેલું થયું, ગિરગામ બેક રોડ પર આવેલા હિંદુ સ્ત્રીમંડળના હોલમાં મુંબઈના લેખકવૃંદ તરફથી અમે એને સુખ-પ્રયાણુ ઇચ્છતાં નાનાં નાનાં પ્રવચનો કરેલાં.

એક છાપખાનાના કુથામાં પડી પડી નિસ્તેજ બની ગયેલાં એ લખાણોએ, દશ વર્ષોથી અદસ્ય બનેલ એના લેખક શ્રી કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણીની આવી યાદ અપાવી. પોતાનાં બે ત્રણ પુસ્તકોનાં પ્રકાશનો બાબત એમણે સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલય સાથે ગોઠવણુ કરી હોવાનું પોતે મને કહ્યાનું પણ યાદ આવ્યું. પણ આ ‘પિયો ગોરી’ નામનો ત્રણ નાટકોનો સંગ્રહ અહીં ક્યારે છપાયેલો હતો, અપ્રકટ કાં પડી રહ્યો હતો, પરતીને હવાલે શાથી સોંપાઈ ગયો હતો, તેની કળ પડી નહિ.

સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલયમાં સ્ટાફનું પરિવર્તન થઈ ગયું હતું. કોઈ લાળ આપી ન શક્યું.

‘ તો પછી આપણે આ અકબંધ તૈયાર પડેલ પુસ્તકને બહાર કાં ન પાડીએ ? ’

મેનેજરના એ પ્રશ્નની સાથે જ મારી સામે એક બીજી આકૃતિ ખડી થઈ: નવ વર્ષ પૂર્વે મુંબઈમાં વિદાય દીધેલી એજ નમણી મુખ-મુદ્રા તો ખરી, પણ કફની ધોતીને બદલે કોટ પાટલૂન કોલર-ટાઈનો કડકો સ્વાંગ, હાથમાં હોકલી, અગર મોંમાં સીગરેટ સાથે ટાઈપ રાઈ-ટર પર આંગળાં રમડતો સ્ફૂર્તિમાન તથાપિ ચિંતનગભીર જીવન, પડખે પુસ્તકોની અભરાઈ, ને એવી એવી તસ્વીરોની નીચે મોટા અંગ્રેજી અખબારોને પાને નામ લખેલું—ડૉક્ટર કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી: હિન્દી લેખક—ફિલ્સફ : ‘ વૉર્નિંગ ટુ ધ વેસ્ટ ’ ‘માય ઇન્ડિયા માય અમેરિકા’ તેમજ ‘વૉર વિધાઉટ વાયોલન્સ’ના કર્તા—વગેરે વગેરે.

મેં મેનેજરને કહ્યું, એમ તો પ્રકટ ન કરી શકાએ. આજે એ ‘વડોલો’ ‘પીળાં પલાશ’ ‘મોરનાં ઇંડાં’ કે ‘ઈન્સાન મિટા ફૂં ગા’ નામની નાની નાની ગુજરાતી ચોપડીઓના કેવળ ગુજરાતપ્રિય લેખક નથી રહ્યા, આજે તો અમેરિકા જેના ત્રણેક દળદાર અંગ્રેજી ગ્રંથો પર આકૃતિન છે અને જેનાં જાહેર પ્રવચનોના અહેવાલો અમેરિકાનાં લખ્યપ્રતિષ્ઠ છાપાં મોખરાની મોલાદાર જગ્યાએ મૂકે છે તેવા ચિંતક વિદ્વાનનું બિરદ પામી ચૂકેલ શ્રીધરાણી છે. એમના નામને ધક્કો પહોંચાડે તેવી એની કોઈ પણ જૂની કૃતિની પ્રસિદ્ધિ ઇષ્ટ નથી. ઉપરાંત એમના નિવેદન વગર પણ આ ચોપડી બહાર ન જઈ શકે. દાયકા પૂર્વેનાં આ સર્જનો અદ્યતન આજની એની પરિપક્વતાએ પહોંચેલી લેખિનીની કક્ષાએ ન આવી શકે, તથાપિ કમમાં કમ એટલું તો દૈવત એમાં, આપણને તેમજ એમને પોતાને દેખાવું જોઈએ, કે એમના વિકાસક્રમની એક વહેલેરી ભૂમિકાનો આ લખા-લ્લોમાં આછો એવો પણ રણુકારો ઊડે છે.

અંતે આ બધાં ફરમાની એક પ્રત, મારા અંગત કાગળની સાથે ભાઈ શ્રીધરાણીને અમેરિકા મોકલી, અને આંહી શમેઝ રાખ્યો છે તે જવાબ એમના તરફથી મળ્યા પછી ‘પિયો ગોરી’ નું પ્રકાશન કરવાનું નિરંતરાય બન્યું.

વાચકોને વિસ્મય થશે, કે કર્તાના અનુમતીપત્ર પછીયે પૂરાં બે વર્ષોનો વિલંબ ! કર્તાને પોતાને પણ, જેના પ્રકાશનની મોટી સાર્થકતા ‘પોતાના હિંદ સાથેના પૂર્વસંબંધોને પુનર્જીવિત કરી ભાંડુઓના પુનર્મિલનનો પડથો જગવનાર તરીકે’ જણાઈ હતી, જેના પ્રકાશનની ઉમેદને પોતે ‘દસ વર્ષની ઊંડી કાળખીણ પર સેતુ’ બાંધવાની એક સામગ્રી રૂપે આવકારી હતી, તેની ફરી પાછી આવી વલે નિહાળી જે વ્યથા થઈ હશે તેની કલ્પના આજે છેક આ લખતે લખતે આવે છે અને બોંઠામણ થાય છે. અન્ય કશા પણ કારણ વગર, કેવળ મારા તરફથી બે શબ્દો જોડાય તેવી પ્રકાશકોની લાગણી હોવાથી કરીને, અને મારે પક્ષે તો નર્મ પ્રમાદ સિવાય ઈશું જ બચાવ બહાનું ન હોઈને, આ વિલંબ અદ્વિતિત તો અમરથોયે છે, પણ ભાઈ શ્રીધરાણીની લાગણીની દૃષ્ટિએ તો અક્ષમ્ય છે.

કે પછી કોને ખબર, આ પુસ્તકના પ્રકાશનનો અને કર્તાના સ્વદેશાગમનનો, એમના કાગળ પરથી મેં જે યોગ કલ્પ્યો હતો તે યોગ નહિ સચવાવાનો હોય એવા કાઠ કારણે વિષાતાએ મને પ્રમાદ-જડ કરી રાખ્યો ન હોય ! ‘હું’ તરતમાં જ પાછો ફરવા ઉમેઝ રાખું છું’ એ એમના પત્રનું સમાપ્તિાકય છે. એ ઉમેઝ પર ‘પણુ’ બે વર્ષ આઝોટી ગયાં. હવે તો આ કૃતિનું પ્રકાશન એના કર્તાના બાર વર્ષના પરદેશવાસની સમાપ્તિનું સ્મૃતિચિહ્ન નીવડે, અને એમનાં સ્વજનોને એમના ગૃહાગમનની વધામણી આપનારું ઠરે, એવી ભાવના સાથે, ભાઈ શ્રીધરાણીની ક્ષમા પ્રાર્થના ચિરમું છું.

લેખકનો પત્ર

કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

એમ. એ; એમ. એસ. સી; પી. એચ. ડી

કલાર્ક એચ. ગેટસ, વોલ્ટોર્ફ-એરટોરિયા

ન્યુયોર્ક ૨૨, એન. વાય. (યુ. એસ. એ.)

માર્ચ ૩૧, ૧૯૪૪

પ્રિય મેઘાણીમાઇ,

તમારો નવેમ્બર ૧૬, ૧૯૪૩નો પત્ર મને ફેબ્રુઆરી ૧૯, ૧૯૪૪ ને રોજ પહોંચ્યો, એ પછી તરત જ મારું ન્યુયોર્કનું લેખનકાર્ય છોડી મારે વ્યાખ્યાન-પ્રવાસે જવાનું થયું, એટલે જવાબ આપવામાં ટીક થઈ છે.

અમેરિકાની હીમવૃષ્ટિબરી હળરો માઈગ્રની મુસાફરીમાં મેં તમારો કાગળ સાથે ફેરવેલ નેટક્લી વાર મેં એ પત્ર વાંચ્યો તેટલી વાર રોમાંચ અનુભવ્યો છે, કારણ કે એ પત્રથી મને પ્રતીતિ થઈ છે કે મારા હિંદી મિત્રો, અંગત તેમજ સાહિત્યકીય, જીવન-નાટક પર ભરતક દશદશ વર્ષોના પડદો પડી ગયો છે તે છતાં હજી મને ક્યારેક સંભારી રહ્યા છે. ભાષા અને સાગર બંને મને તમારાથી ચિરકાળથી

વેગળા પાડી રહેલ હોવા છતાં વાણીની સાંકળી હજી અનૂટ રહી હોય એમ મને લાગે છે.

‘સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલયનાં દફતર ફેંદતાં’ દાયકાની રજા તમે દટાએલાં મારાં જે ત્રણ નાટકો શોધી કાઢી તમે મમતાપૂર્વક તમારા પત્ર સાથે મારા પર ખીડ્યાં છે, તેનાં છાપેલ ફરમાં હું અમેરિકાની સુસવાટ દોડતી ટ્રેનમાં બેઠો ફરીફરીને વાંચી રહ્યો છું. એ નાટકોથી પણ મેં ઊંડો લાગણી અનુભવી છે-તેમાંની કેાઇ ઉચ્ચ સાહિત્યસંપત્તિને કારણે નહિ પણ એમણે મારા ધરજંખતા હૈયામાં સંસ્મરણોની જે ભરતી ચડાવી છે તેથી મારી પૂર્વપશ્ચિમની સમજણને અને મિત્રરંગે રંગાયેલી મારી ચેતનાને નિર્મેળ નિર્મળ હિંદી જળથી સદંતર આવરી લેતાં હોય તેવાં બૂનકાળનાં, વતનયાદની મીઠી વેદના જગાડતાં સ્મરણોથી મારું મન તરબોળ બની ગયું છે-એ દહાડાનાં સ્મરણો કે જ્યારે હું બાળક હતો, પાંખો આવી નહોતી અને ગુજરાતી સાહિત્યમંદિરમાં આરણ્ય હું હજી ખમડાવી રહ્યો હતો.

આ નાટકોને પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ કરવાની તમે મારી મંજૂરી માગો છો. એ મંજૂરી આપવાનું મારે માટે સહેલ નથી. ‘ગિયો ગોરી,’ ‘વીજળી’ અને ‘ઝંખક જ્યોત’ એ ત્રણેય નાટકો મેં ૧૯૩૪ માં હિંદ છોડ્યું-એટલે કે હું ૨૩ વર્ષનો હતો એ પહેલાં લખાયેલાં છે. મને સાંભરે છે કે તેમાંનું એક તો મેં છોક ૧૯૨૧ માં લખેલું. એથી એમાં મારી અપકવતાની અચૂક છાપ છે. આજે એ ફરી વાર વાંચતાં તેમાંની અપકવતા દેખી ક્યારેક મારા હૈયા સોંસરવો એક ઠંડો સૂસવાટો પસાર થઇ જાય છે.

પણ તમે તમારા પત્રમાં મને ખાતરી આપો છો કે, ‘હું એ લખાણ વાંચી ગયો અને મને લાગ્યું છે કે જનતા સમક્ષની તમારી આજની પ્રતિષ્ઠા ટકાવી રાખવાનું આ પુસ્તકમાં દેવત છે.’ મારા વતનમાં મારી ‘આજની પ્રતિષ્ઠા’ ટેટલી છે તેથી સંપૂર્ણ અખળ છતાં

આવા પ્રશંસાત્મક નિર્ણય સામે વાંધો લેનાર હું કોણુ ! ગમે તેટલું અચકાવા છતાં તમારી મમતાથી દ્રવી તેમજ તમારી શ્રદ્ધાથી પ્રેરિત-હિત બની હું તમને માગી મંજૂરી આપું છું. પણ એ મંજૂરીની સાથેસાથ એ નાટકોના લેખનના ઇતિહાસની થોડી વાતો-લખ્યા તારીખ સાથે-પ્રકાશકની નોંધમાં મૂકવાની વિનંતિ કરી લઉં છું.

હું ધારું છું કે મારા સ્વદેશપ્રયાણની ધડી પાકી ગઇ છે. મારા વિદેશ-વસવાટ દરમિયાન અનિવાર્ય રીતે પત્તરી ગયેલા હિંદની ફરી પિજાન કરવાનું મુશ્કેલ છતાં મૂળભૂત કામ મારી સમક્ષ પડ્યું છે. દશ વર્ષની જાંડી કાળખીણ પર મારે સેતુ બાંધવાનો રહેશે. મને લાગે છે કે આ નાટકોનું પ્રકાશન મારા હિંદ અંગેના પૂર્વસંબંધોને પુનર્જીવિત કરી ભાંકુના પુનર્મિશનનો પડવો જગવશે. તેથી મોડું થયું હોવા છતાં હું તેના પ્રકાશનને આવકારું છું.

મને એ વાતનું તીવ્ર જ્ઞાન છે કે હું ધણા લાંબા વખતથી માત્ર માતૃભૂમિથી નહિ પણ માતૃભાષાથી પણ દૂર પડી ગયો છું. અને છેલ્લાં દશેક વર્ષથી તો મેં ગુજરાતીમાં એક પણ પ્રકાશન નથી કર્યું, છતાં મેં, લખવાનું તો, બેશક અંગ્રેજીમાં, ચાલુ રાખ્યું છે. અંગ્રેજી બોલતી દુનિયા માટે મેં ત્રણ પુસ્તકો અને ધણા લેખો લખ્યા છે. અમેરિકામાં જ હું બ્યાખ્યાનો કરતો-અલગત અંગ્રેજીમાં-દશેક લાખ માઇલ ફર્યો છું. અંગ્રેજી રેડિયો પરથી પણ મેં ધણી વાર મારો અવાજ ફેલાવ્યો છે. પણ ભાષા પરાઇ હોવા છતાં મેં હમેશાં હિંદની જ કીર્તિગાથા ગાઇ છે. અને એ વાત હું કદી ભૂલ્યો નથી કે મારા સાહિત્યજીવનનું ખીજરોપણ તો જ્યાં હું તરતમાં જ પાછો ફરવા ઉમેદ રાખું છું તે ગુજરાતમાં જ છે.

વિ. ધર અંખતો તમારો
કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

—નાન્દી—

—પ્રવેશાનુક્રમે પાત્રો—

સ્ટેશન માસ્તર

નગરશેઠ

કવિરાજ

દ્રોણદાર

સુશીલ

કાળિયો માળી

મેનેજર

ડાયરેક્ટર

ઝેરકીપર

દૃશ્ય ::

રંગભૂમિની એક પાંખ દૃશ્યમાન. જમણે રંગભૂમિના પડદાઓની ત્રણ કોર; અને ડાબે નટશાળામાં જવા માટે ઉતરવાના પગથિયાં. પાછળનાં બારણામાં થઇને નેપથ્યમાં જવાય છે. નેપથ્યદ્વારની બરાબર મધ્યમાં ઉંચે ધડિયાળ ટીંગાઇ છે. પડદો ચડે છે ત્યારે કલાકનો કાંટો નવ અને દશની વચ્ચે, અને મિનીટનો કાંટો દશની ઉપર દેખાય છે.

એક નાનકડા ગોળ ટેબલની અતીક્ષ્ણતી નેતરની ખુરશીઓ પડી છે. ટેબલ ઉપર લાંબા ટુલેસ્કેપ કાગળ ઉપર લખેલી આજે ભજવાનાર ‘પ્રણવીર પ્રતાપ’ નાટકની હસ્તપ્રતને દાખીને પિત્તળની એક મોટી ટોકરી પડી છે. લાકડાની રકાખીમાં પાનસોપારીની સામગ્રી અને દેશી ખીડીઓ વેરણુછેરણુ છે. દૂર બોતને અટલીને એક જરીપુરાણો આંકડો ગોઠવવામાં આવ્યો છે.

કવિરાજ, નગરશેઠ, ફોજદાર, સ્ટેશન માસ્ટર, અને કવિરાજના જમાઇ સુશીલ ખુરશીઓમાં ગોઠવાયા છે. પાછળના આંકડા ઉપર કાળિયો માળી શાહનશાહ અકબરશાહના ‘ડ્રેસ’માં એક નખિયા ખીડી પીતો બેઠો છે.

ડાખી તરફનાં પગથિયાં ચડી આવી એક છોકરો ટેબલ પરની ટોકરી ઉપાડી વગાડતો વગાડતો ચાલ્યો જાય છે. એ જ વખતે રંગભૂમિ ઉપર બળતી વીજળીની બત્તીઓમાંની કેટલીક હોલાય છે. નાટક-શાળામાંથી આવતો ગણગણાટ ઓછો થાય છે.

સ્ટેશન માસ્તર

જી ટકોરી ?

નગરશેઠ

ના-રે-ના ! પે'લી (પુરુષો ઉપર પલોંઠી વાળે છે.)

કવિરાજ

હાઉસ કેવોક થયો છે ?

ફોજદાર

પીટ બરાબ ગયો છે. ઓરચેસ્ટ્રામાં ૫ ધણાં આવી ગયાં છે. બાકી બધું ખાલીખમ !

નગરશેઠ

ઓરચેસ્ટ્રા વાળાં બ...હાં ૫ મફતિયા. આમાં નાટક કુંપની શું ચાલે ? જવા લો ને : કાંઈ નથી એમાં !

સ્ટેશન માસ્તર

આ તો ખુદાબખશીયું ગામ છે. ખિસ્તામાંથી કોઈ દોલિયું ન કાઢે દોલિયું !

ફોજદાર

સા-આ-વ મફતિયું. એટલે તો મેં દશ પાસના પાંચ કરી નાખ્યા.

કવિરાજ

હા, ખીજું શું થાય ?

સ્ટેશન માસ્તર

મેં ૫ તે ગુઝલકાર્ડ અને સાંધાવાળાના પાસ બંધ કરાવ્યા

નગરશૈક

આ...પરમ દિ'ની જ વાત. મારો ભાણેજ આવ્યો ને કું કું નાટક જોવા જવું છે; — કુલાભાઈ ઉપર ચિઠ્ઠી લખી દો. મેં ખિસ્સા-માંથી ચાર આના કાઢી કહ્યું: “લે ભાઈ, પીટમાં બેસીને જોઈ આવજો. બાકી એમ ચિઠ્ઠી બિઠ્ઠી ન મળે !” દ્યો હવે માનશો તમે ? નહિ તો કુલાભાઈની કુંપની એટલે આપણા ઘરની કુંપની કે'વાય. પણ જ્યાં આખું ગામ જ ભીખારકું ત્યાં આપણાથી તે કેટલું કે'વાય ? જવા દો ને : કાંઈ નથી એમાં ! (કડિયામાંથી પતરાની એક લાંબી ડાબલી કાઢી હથેળીમાં તથાકુ અને ચૂનો કેળવે છે.)

કવિરાજ

પણ હજી મેનેજર કેમ ન આવ્યો ? અંદર ગયા છે તે બહાર જ નીકળતા નથી. ઉઘી તો નહિ ગયા હોય ને ?

સુશીલ

(કવિરાજનો જમાઈ સુશીલ આહું મલકી નીચે જોઈ જાય છે.)

કાળિયો માળી

(બાંકડા ઉપર બીડીનો તણખો ધસી નાખી આગળ આવે છે.)
અંદર કાંઈક ગોટાળો છે.

નગરશૈક

વળી શું છે ?

કાળિયો માળી

કેને ખબર ? પણ ડાયરેક્ટર ઉતાવળા ઉતાવળા આવી એમને મોત્રાવી ગયા છે.

કવિરાજ

(ગાવા લાગે છે)

જગતની સર્વ શેરીમાં,
હિસે છે ગજળ ગોટાળો.

સુશીલ

(આછું મલકી નીચે જોઈ જાય છે.)

ફોજદાર

ક્યા નાટકનું, કવિરાજ ?

કવિરાજ

‘ પ્રમત્ત પ્રમદા ’ ।

સ્ટેશન માસ્ટર

વાહ ! કેવું સુંદર નામ છે ।

નગરશેઠ

કવિરાજને સુંદર નામોનો ઘણો શોખ છે.

કવિરાજ

ખરૂં કહ્યું. મરહૂમ મહારાજ સાહેબનો પણ એવો મત હતો.
પણ હવેના રાજ્યો.....

નગરશેઠ

(ઉપાડી લઈ) જવા ધોનેઃ કાંઈ નથી એમાં । (તમાકુ નીચલા
હોઠ અને દાંતની વચ્ચે ચડાવે છે.)

સ્ટેશન માસ્ટર

કવિરાજના છોકરાંઓનાં નામ પણ એક જુઓ અને એક ભૂલો,
હો નગરશેઠ.

કવિરાજ

તમે તો એની વાત કરો છો. પણ હ્યો આ અમારા સુશીલ. પહેલાં એમનું નામ હતું શંકરપ્રસાદ. મને ન ગમ્યું. દીકરીનું નામ સુશીલા એટલે એમનું પાડ્યું સુશીલ. એમ નામ બદલાવવામાં તે કોઈ ના પાડે છે ?

સુશીલ

(આછું મલકી નીચે જોઈ જાય છે.)

નગરશીઠ

વાહ !

કવિરાજ

અને માનશો ? મને નામ ઉપરથીજ નાટકો રફૂરે છે. હ્યો હવે આ સુશીલા અને સુશીલનું યુગ્મ ‘સુશીલાસુશીલ’ કે ‘સુશીલસુશીલા’ એ નક્કી થયું કે એક નવું નાટક !

સુશીલ

(આછું મલકી નીચે જોઈ જાય છે.)

મેનેજર

(બબડતા બબડતા જ નેપથ્યદ્વારમાંથી પ્રવેશ કરે છે. પાછળ ડાયરેક્ટર છે.) બધા ગધેડા જ ભેગા થયા છે. દિવસરાત લાતાલાતી બીજો ધધો જ નથી સૂતો.

કવિરાજ

(ગાવા લાગે છે.)

તું ગધેડી, હું ગધેડો;

કરશું લાતાલાત !

‘મયુરમેનકા’ના કોમીકમાંથી, નગરશીઠ.

નગરશેઠ

શું કેા' છો ! (અદ્ય વાળે છે.)

મેનેજર

(પુરશીનાં ખેસતા) ડાયરેક્ટર, જરા બહાર જોઇ આવો તો. ન્યાયાધિશ સાહેબની પુરશી નાખી છે કે નહિ ? એક કરવા ગઈ ત્યાં બીજી રહી જાય. મારે તે કાંઈ ઓછી ઉપાધિ છે ?

(ડાયરેક્ટર જાય છે.)

ફોજદાર

પણ આ બધું છે શું ? જરા શાંત તો થાવ.

કવિરાજ

(ગાવા લાગે છે.)

શાંત શાંત થા સજની નાર !

મેનેજર

(આંખ ફાડી કવિરાજ સામે જોવે છે.)

કવિરાજ

‘ અમૃતાંજન’માંથી, સાહેબ !

સુશીલ

(આછું મલકા નીચે જોઇ જાય છે.)

મેનેજર

તમે જ બધાના મૂળમાં છો, કવિરાજ !

કવિરાજ

(ગાવા લાગે છે.)

ન દોષિત માનશે મુજને,
બિનાના મૂળ ઉડાં છે.

‘દુષિત દારા’માંથી, કુલાભાષ. પણ કહો તો, હું જ અધાના
મૂળમાં કેવી રીતે ?

એનેજર

મગનો અને છગનો યૈરી માટે બાધ્યા. તમે જાણતા હશે કે એ
અન્ને ભાષ્યો છે, અને એમની ઉપર આપણી કંપનીનો આધાર છે !

નગરશેઠ

હા.....આ !

એનેજર

માંડમાંડ અન્નેને પાઠ કરવા સમજાવ્યા. પણ.....(મૂંઝાયા
લેખાય છે.)

કવિરાજ

તો હવે શું છે ! આમ વાત વાતમાં ગભરાઈ શું જાય છે ?

એનેજર

ભાષ, તમે ન સમજો. વગી અન્ને ભાષ્યો આજે ભાષ ભાષનો
પાઠ કરવાના છે.

નગરશેઠ

હા...આ...આ !

કવિરાજ

મગનો મહારાણો પ્રતાપ: અને છગનો શક્તસિંહ ! કેમ એમ જ ને ?

મેનેજર

અને પાછું બન્નેનું દંડયુદ્ધ ! મારી તો છાતી ધડકે છે.

ફ્રાન્ઝદાર

પણ એમાં તમારી છાતી શું કામ ધડકે ?

મેનેજર

(કંટાળાથી) બાપ, તમે એ ન સમજો. લડતાં લડતાં કોઈ સાચેસાચ બાલો ભોંકી દે તો ?

સ્ટેશન માસ્ટર

હા...હા...હા...હા...(હસી પડે છે.) તમે ય તે કામીક કરો છો !

ફ્રાન્ઝદાર

તે લાકડાના બાલા આપો ને ! આવા જ કારણોથી અમે તમને હથિયારો વાપરવાની પરવાનગી નથી આપતા.

કવિરાજ

પણ સાહેબ, આ તો નાટક છે નાટક. એ કેમ બૂલી જવ છો ?

મેનેજર

બાપ, તમે એ ન સમજો. મૂકો ને માથાફાડ. આવો જ એક પ્રસંગ પહેલાં પણ બની ગયો છે.

સ્ટેશન માસ્ટર

(સડી વતી સોપારી કાતરતા) કેવો ?

મેનેજર

આવો જ !

સ્ટેશન માસ્તર

હં-હં-હં ! આવો જ !

ફ્રાન્કાર

પેલા રજ્જુ-કેસની વાત કરતા લાગો છો.

મેનેજર

ના ભાઈ, ના. તમને એની ન ખબર પડે. એ વખતે તો તમે હવાલદારે ચ નહોતા.

નગરશેઠ

હા...આ...આ ! (ખુરશી તાણીને નજીક આવે છે.)

સ્ટેશન માસ્તર

કેટલા વખત પરની વાત છે ? કદાચ હું બાણુતો હોઈશ. (નજીક જાય છે.)

મેનેજર

ના રે ભાઈ, ના. આ વાતને તો દશ વરસ થયા દશ. હું ચ.એ વખતે તો ડોરકીપર હતો.

ફ્રાન્કાર

શું કહો છો ?

મેનેજર

જે કહું છું તે. અને એ વખતે કંપનીમાં પતિપતનીનું એક બેઠું કામ કરતું. બહુ હોંશિયાર !

ફ્રાન્કાર

પછી ? (ખુરશી તાણે છે.)

મેનેજર

પતિનો પગાર પાંચસો અને પત્નીનો એક હજાર. એકતું નામ વધે'માન અને બીજતું નામ સુંદરા.

ફેજદાર

કાંઈક અણસાર આવે છે.

મેનેજર

તમે કાંઈ ન જાણો, ભાઈ. વાત બહુ જુદી જ હતી.

નગરશીઠ

આગળ, આગળ, સાહેબ.

ડોરકીપર

(પ્રવેશ કરી) દરવાજા બહાર રસાલાવાળાઓનું એક ટોળું એકઠું થયું છે, સાહેબ. આપને બોલાવે છે.

મેનેજર

મારું શું કામ છે ?

ડોરકીપર

કહે છે કે પાસ નહિ આપો તો પથરા ફેંકયું.

મેનેજર

બાળો એમને પાંચ પાસ.

(ડોરકીપર જાય છે.)

બીખારડા !

નગરશેઠ

અરે બોલ્યા, મારા સાહેબ; બધા ભીખારડા જ છે. નહિ તો ચાર આનામાં ચોક્કાળ ઝાઢવો પડતો હશે જાણે ! પણ આગળ, આગળ, સાહેબ.

ઝેનેજર

હા; હું ક્યાં પહોંચ્યો હતો ?

કવિરાજ

પ્રસ્તાવનામાં.

સુશીલ

(આધું મલકી નીચે જોઈ જાય છે.)

ઝેનેજર

હૈન્ડબીલમાં જે દિવસે ઝેમનાં નામ હોય તે રાત્રે અડધા માણસો તો બહાર જ રહી ગયા હોય એટલી ગીરદી થાય.

કાળિયો માળી

(રસપૂવક અચંપાથી) ઝેમ ?

નગરશેઠ

હા, હા; અસલના ઍઝ્ટરોની તે કાંઈ વાત છે ! બધા તારી જેવા હશે જાણે. જવા ધો ને : કાંઈ નથી ઝેમાં !

ઝેનેજર

ઝેમાં પોપટલાલ પાદરાકરતું “વિષનો પ્યાલો” નાટક ચાલે. માનશો નહિ, પણ ત્રણ મહિનામાં નવવાણું નાખટ !

સ્ટેશન માસ્તર

ત્રીશ તેરી નેતું. પણ કાંઈ નહિ, અંગ્રેજી મહિના હશે !

સુશીલ

(ફિક્કું હસ્યા વિના સ્ટેશન માસ્તર સામે જોઈ રહે છે.)

કવિરાજ

ઓ-હ-હો ! સમજ્યો. શેક્સપીયરના ‘ઑથેલો’ની તફડંચી.

મેનેજર

ખરાબર એ જ, કવિરાજ. પણ એ વખતમાં કવિઓને તફડંચી કરતા આજના જેટલી મુશ્કેલી ન નડતી. આજે તો કવિઓએ ધરતું ઘણું ઉમેરીને નાટકને કદરૂપું બનાવવું પડે છે. પણ વાત આગળ ચલાવીએ.

કવિરાજ

હા, હા.

મેનેજર

પત્ની બેવફા છે એવી શંકા જવાથી પતિ એને ઝેરનો ખ્યાલો પાય છે એવો એક સીન ત્રીજા અંકમાં આવે છે.

કવિરાજ

‘ઑથેલો’માં પણ એમ જ છે.

મેનેજર

અને વર્ધમાન અને સુંદરા પતિપત્નીનો પાઠ કરતા.

નગરશૈઠ

એનાથી બીજું રડું શું ? એવું થતું હોય તો અમે નાટક કુંપની સામે અનીતિ અનીતિની જુઓ પાડવી બંધ કરીએ; હ્યો માનશો ? ત્યારે ? જવા દો ને : એમાં કાંઈ છે નહિ.

મેનેજર

એમાં એની સોમી નાખટ પડી. લોકોની મેદની માતી નહોતી. નાટકને અંતે સુંદરા-વર્ધમાનને સોનાના ચાંદ એનાયત કરવામાં આવનાર હતા.

કવિરાજ

એ વખતની વાત જ જુદી છે. હવેનું પબ્લિક જ જ્યાં સાવ ધાનિયા થઇ ગયું છે ત્યાં કોઇ શું કરે ?

મેનેજર

લોકોની મેદની માતી નહોતી. પડદો ચણો ત્યારે સોય પજાનો ય અવાજ થાય એવો શૂતકાર હતો.

ફોજદાર

અને હવે ધોડા પછાદી પછાડીને મરી જઇએ તો ય સીટીઓ શાંત પડતી નથી. લોકો જ બગડી ગયા છે બધા.

નગરશેઠ

ત્યારે ? જવા ધો ને : એમાં કાંઇ છે નહિ, મારા સાહેબ !

સુશીલ

(આછું મલકયા વિના સામે જોઇ નીચે જોઇ જાય છે.)

મેનેજર

બીજા અંક પછી લોકો માંહોમાંહે વાતો કરતા હતા : “સુંદરા અને વર્ધમાન આજે રંગમાં છે ! આવા ઓતપ્રોત કદી એમને જોયા નથી !”

નગરશેઠ

વાહ ભાઈ વાહ ! પછી શું પૂછવાનું હોય ?

મેનેજર

પણ પછી જે બની ગયું તે રોમાંચ ખડા કરે તેવું છે. ઝેરના પ્યાલાવાળા પ્રવેશમાં.....

(થીએટર ઉપરની ધણી ખરી બત્તાઓ ખુઝાય છે. ઓસરતા અજવાળામાં અગિયાર સુધી પહોંચેલા મિનીટનો કાંટો દેખાય છે. બીજી ટાકરીના અવાજમાં મેનેજરનું પાછળનું વાક્ય તણાઈ જાય છે.)

— પૂર્વાર્ધ —

— પ્રવેશાનુક્રમે પાત્રો —

નોકર

કાનજી

બચુભાઈ

મુંદરા

મેનેજર

વધેમાન

દૃશ્ય :

રંગભૂમિનું નેપથ્ય દૃશ્યમાન. અભરાષ્ટ્રો, ખીટીઓ, અને વલ્લ-ગરણીઓ ઉપર નાના પ્રકારના પોશાકો અસ્તવ્યસ્ત છે. એ ખૂણામાં એ મોટા આરસાઓ ગોઠવ્યા છે; અને પડખે જ ઘોડીઓ ઉપર દાંતિયા, તેલના શીશા, અને પાઉડર પગા છે. ભીંતમાં ઠેકાણે ઠેકાણે મોટા અક્ષરોમાં નટોના નામ ચીતરવામાં આવ્યા છે.

નેપથ્યની ખરોખર મધ્યમાં એક ખત્તી ઝૂમે છે. એના ઝાંખા પ્રકાશમાં બંને બાજુનાં બારણાં દેખાય છે.

પડદો ચડે છે ત્યારે એક નોકર બધી વસ્તુઓ ઠીકઠીક કરતો હોય છે.

નોકર

મારા શરીર કરતાં ય વધારે ગંધાતા આ કપડાં લોકોને પહેરવા કેમ ગમતાં હશે ? (એક મુગટ હાથમાં લઈ) મહારાજાધિરાજનો મુગટ ! માથે તો મૂકી નેહ. મહારાજાધિરાજ યાય છે એ ય ક્યાં મારાથી ઉતરે એવો છે !

(આરસા પાસે જઈ માથા ઉપર મુગટ મૂકે છે; અને પ્રતિબિમ્બ સામે નેહ રહે છે.) વાહ, વાહ ! હું ય મહારાજાધિરાજ ! મહારાજાધિરાજ બનવું આટલું સહેલું છે છતાં ફેટલાક લોકો નાટક કુંપનીના પેટમાં પેસવાને બદલે મહારાણીઓના પેટમાં પેસવું કાં પસંદ કરતા હશે ! (મુગટને ફગાવી દે છે. આસપાસ નેહ) પણ કોઈ છે નહિ. તેનો લાભ તો લેવો જ નેહએ.

(માથામાં તેલ નાખવા લાગે છે. નાયનારીના વેશમાં કાનજી પ્રવેશ કરે છે.)

કાનજી

મી...યાં...હા !

નોકર

ઓ બાપ રે ! (સીસો હાથમાંથી પડી જાય છે.)

કાનજી

કાં સાહેબ, શું ચાલે છે ?

નોકર

(સામે જ જોઈ રહે છે.)

કાનજી

એક બીડી !

નોકર

(ચૂપચાપ એક બીડી આપી ચાલતો ચાલે છે.)

કાનજી

આવજો.

(આરસા પાસે જાય છે અને કેડ ઉપર હાથ મૂકી જોઈ રહે છે.)

બચુભાઈ ચૂપચાપ પ્રવેશ કરી કાનજીની બન્ને આંખો દાબી દે છે. એ બહુ જ જાડા અને બેડોળ છે. અત્યારે એક મારવાડીના વેશમાં છે.)

બચુભાઈ

(ગાવા લાગે છે.)

ચંચળ બગલી છેલ છબીલી,

ઉભી રે ને રાં.....

કાનજી

(બળવો કરતો) એય જાડિયા, આ શું કરે છે ? (એના બન્ને હાથ તરછોડી કાઢે છે.) તખ્તા ઉપર છૂટ લીધી તે લીધી ! અહીં જો કાંઈ અટક્યાજો કર્યો તો પેટમાં પંચર પાડી દહશ.

અચુભાઈ

પણ ચંચળખાઈ.....

કાનજી

(નાક ઉપર આંગળી મૂકી) ચૂપ ! કાનજીભાઈ કે' તો મોઢું ચ ભરાય.

પ્રોમ્પ્ટર

(એકદમ પ્રવેશ કરી ધૂંવાફૂંવા થતો) એય ગધેડાઓ, અહીંઆ શું કરો છો ? ત્યાં તમારો વારો આવ્યો.

અચુભાઈ

માર્યા !

(ઉતાવળા ઉતાવળા જાય છે. કાનજી પણ એમને અનુચરે છે.)

પ્રોમ્પ્ટર

કોઈને યાદ કરવું નહિ, અને મારે જ બકબક કરવાનું. એના કરતાં તો તખ્તા ઉપર આવીને હું જ આખું નાટક બોલી જાઉં તો બહેતર છે.

(ડાબી બાજુએ જાય છે.

જમણી બાજુથી સુંદરા પ્રવેશ કરે છે. એ અત્યંત ગૌર અને રૂપવતી છે. મહારાણીના વેશમાં એ મહારાણીઓને બૂલાવે તેવી લાગે છે. એની પાછળ જ મેનેજર છે. એણે કાળો કોટ અને કાળી ટોપી પહેર્યાં છે. એ ધર્મવર્ણી, સશક્ત, અને દેખાવડો છે.)

સુંદરા

(હાથમાંનો કુલહાર ખીટીએ ટાંગતા) તમે તો બહુ ઉતાવળા !
સ્તામાં ય કોઈ છે કે નહિ તેનું ભાન રાખ્યા વિના.....

મેનેજર

સુંદરા, તું કેમ ન સમજે ? (પાસે જાય છે.)

સુંદરા

(કાચમાં પોતાને નીરખતી) સુંદરા સુંદર છે, નહિ ?

મેનેજર

(પાછળ ઉભા રહી) હંમેશા. પણ આજે તો અવધિ !

સુંદરા

રાણીસાહેબે તે દિવસે ખુશ થઈ ફગાવ્યો હતો તે આ
હાર ! અને આ તમે આપેલી વીટી.

મેનેજર

અને આ સાડી પણ, સુંદરા, મોંઘામૂલી છે. આજના ખાસ
પ્રસંગે મેં એ તારે માટે જ ખરીદી છે.

સુંદરા

મારે માટે નહિ, 'વિષ્ણો પ્યાલો'માં આવતી મહારાણી માટે !
કેમ ખરું ને ?

મેનેજર

સાવ ખોટું. 'વિષ્ણો પ્યાલો'માં મહારાણી રૂપે કામ કરતી સુંદરા
માટે ! અને નાટક ખલાસ થયે પણ એ તારી જ છે.

સુંદરા

(નાટકી રીતે નમન કરી) ઉપકાર, મહારાજ !

મેનેજર

(કૃતકૃત્યતા અનુભવતા) સાડી યે ધન્ય થઇ.

(અન્ને બે ધડી સામસામું જોઇ રહે છે.)

સુંદરા

એમ સામે શું જોઇ રહ્યો છો ? નાઓ...અહીંથી !

(ગાલને ટાપલી મારે છે.)

મેનેજર

(સુંદરાનો હાથ દાખતાં) સુંદરા.....

સુંદરા

(કૃત્રિમ વિરોધથી) છોડો રે ...! કેવો પહાડી તમારો હાથ છે ? અને મારો તો તૂટી પડ્યો. (હાથ ખેંચી લઇ ફરી આરસા પાસે જાય છે. અને સ્વાકૃતિને નિરખી રહે છે.)

દાસી !

મેનેજર

(નમન કરી) આદેશ, રાજરાજેશ્વરી !

સુંદરા

આ મુગટ મારે માથે મૂક.

મેનેજર

જેવી આજ્ઞા. (તિમ કરે છે.)

સુંદરા

મને ચમ્મર ઢોળ !

ઝેનેજર

(ચમ્મર કરતા) વિજય થાઓ મહારાણીનો !

સુંદરા

વહાલા રે વહાલા ! (ચમ્મર ખેંચી લઇ) તમને કંઈ હું હાલા !
(એને કોટિ કરે છે. પછી એકદમ છોડી દઇ ઉદ્રેકમાં આમતેમ ફરવા
લાગે છે.) આજે મને વિજય વરવાનો !

ઝેનેજર

વિજયનો કળશ ચડવાનો.

સુંદરા

આજે સોમી રાત, નહિ ઝેનેજર ?

ઝેનેજર

હા, સુંદરાબાઇ. અને આજના ખેલને ચતે તમને સોનાનો ચાંદ
એનાયત કરવામાં આવશે.

સુંદરા

મને એ ચાંદ કોણ પહેરાવશે ?

ઝેનેજર

આ શહેરના મહારાજા વિક્રમસિંહ.

સુંદરા

(ઉદ્રેકમાં) વાહ, ધન્ય હું.

ઝેનેજર

નહિ. વિક્રમસિંહ ધન્ય. એમનો હાથ તમને.....ચડીને.....
સોનાનો થશે.

સુંદર

અરે ગાંડા રે ગાંડા ! તો તો લાવો તમને આખા શરીરે અડીને
સોનાના કરી દઉં.

મેનેજર

કર્યો જ છે.

સુંદર

ના, ના. તો તો તમે શ્વાસ ન લાઇ શકો. અને ક્યારેક ક્યારેક
તમે મારી ગરદન પાસે ઉતો ઉતો શ્વાસ લો છો તે મને બહુ ગમે છે.

મેનેજર

છૂટ આપો છો આજે ય તો !

સુંદર

સાવ મૂરખ !

મેનેજર

(પાસે જઇ પકડે છે.)

સુંદર

અરે છોડો, છોડો ! આમ શું કરો છો ? મારે જવાનો વખત
થયો લાગે છે.

મેનેજર

(જરા દૂર હટી) ના રે નાં ! હજી તો બે પ્રવેશ આડા છે. એક
ફારસનો અને બીજો અશ્વિનીના સ્વગત સંભાષણનો. પછી તમારે
વિષનો પ્યાલો પીવાનો વારો આવવાનો છે.

સુંદર

તો તો ત્યાં સુધી શું કરીશું ?

મેનેજર

તું કહે ને, સુંદરા ! પીયું ?

સુંદરા

ના, આને નહિ. તો તો મહારાજ વિઠ્ઠલસિંહ મને ચાંદ પહેરાવવા આવે ત્યારે માફ મોહું ગંધાય.

મેનેજર

કાંઈ ખાશું ?

સુંદરા

ના. (થાડી વારે તોરમાં) પણ કહો તો, લોકો આને શું ધારે છે ?

મેનેજર

ન્યાં સાંભળો ત્યાં સુંદરા, વિરહી રામે એકલે જ આખું દંડકારણ્ય નાદથી ભરી મૂક્યું હતું. આને તો આખું ઑડિયન્સ રમસ્વરૂપ થઈ ગયું છે. વધારામાં આખું રાજ્યમંડળ આને જોવા પધાર્યું છે.

સુંદરા

તમે ક્યારેક ક્યારેક એવું મીઠું બોલો છો !

(મેનેજરનો હાથ પકડી ઉછાળે છે.)

મેનેજર

(એને ભીંસે છે.) સુંદરા, તારા કીર્તિકળશની રાત્રીને મારા જીવન-સાક્ષ્યની રાત્રી બનવા દે ! (હાથ પાસે આણે છે.)

સુંદરા

(માછલીની જેમ તરફડતી છૂટી થતી) તમે સાવ બાન

વિનાના છે. વર્ધમાન આતી લાગે તો શું થાય એની કલ્પના સુદ્ધાં સરખી યે રાખતા નથી.

મેનેજર

મને આમ બહાવરો કાં બનાવે, સુંદરા ? વર્ધમાનને અધિની રૂપે વનોપવનમાં બહાવરો ભટકાવ્યા કરે છે તો ય તારી તૃષા તૃમ નથી થતી, સુવર્ણચંપા ?

(ઘોડી વારે, બીજા ખૂણામાંથી) ના. પણ કેમ તારી એ તૃષા છીપે ? તારી એ તૃષા તો છીપશે જ નહિ કદી. અને આઘા, મારી જેવાં તો અસંખ્ય પંખીડાં તારી તૃષાના એ અજગરમાં હોમાયા કરશે સર્વદા.

(ફિલ્મફની છટાથી ઉભો રહે છે.)

સુંદરા

અનેક નાટકો જોઈ જોઈને તમને ય નાટકી થતાં આવડી ગયું લાગે છે, મેનેજર ! પણ એ તો જોનારાઓને એ મીઠું લાગે, સમજ્યા ? નાટક કરનારાઓને તો જોનાર જોડાંઓ તલપાપડ કરી મૂકે છે. (રમાડતી) પણ એમ નિરાશ ન થા મારા ફિલ્મફ ! (નાટકી થઈ) એમ નિરશ થઈ મને કરણુરસપ્રધાન નાયિકા ન બનાવ મારા નાયકા ! (પાસે જઈ આમંત્રતી ઉભી રહે છે. મેનેજર જોઈ રહે છે.)

બાધો ! વખત વર્તતા ય આવડતો નથી.

(મેનેજર એને પકડે છે.)

હવે નહિ, ખચ્ચર !

(ધક્કો મારે છે.)

મેનેજર

જો આમ જ કરવું હોય તો હું આ ચાલ્યો !

સુંદરા

પણ એમ હું જવા કેમ હઉં ? એક માણસથી માઈ પેટ ભરાતું નથી. આવ તું ય તે !

(અપરાજિતા સમી ઉભી રહે છે.)

આજે મારી હસ્તી મારા પોતાના જંધનોમાં સમાતી નથી. એને છૂટું થવું છે ! છૂટું થવું છે, મેનેજર ! !

મેનેજર

(નજીક જઈ એને પાથમાં લે છે. એ જ સમયે વર્ધમાન પારણામાં આવી ઉભો રહે છે. એણે મહારાજાધિરાજ અશ્વિનસિંહનો પોશાક પહેર્યો છે. ઝગમગતા મોતીજડયા મુગટ નીચે એનું પ્રભાવશાળી મોઢું કાંતિમાન બની રહ્યું છે.) સુંદરા ! સુંદરા !! સુંદરા !!! જાણે એ નામથી નાટકશાળા ગજવી મૂકું ! આ આકાશનો ચુંબન ફાડી નાખું તારો જયજયકાર કરી !

સુંદરા

અને એ સાચે જ મારો જયજયકાર હશે ! આકાશ ફાડતા ફાડતા તું ય ફાટી જઇશ, અને પછી બીજાનો વારો આવશે.

મેનેજર

અનન્તઉદરા સર્જનવન્તી ! એ ય ભલે થાય !

(જોરથી એને ચુંબન કરે છે. વર્ધમાન પારણામાંથી જ પાછો ફરે છે. સુંદરા મેનેજરને તરછોડી ધક્કો મારે છે. મેનેજર ચાલતો થાય છે. સાતમે પાતાળ ઉતરી ગએલી સુંદરા બે ધડી નીચે જોઇ રહે છે.)

સુંદરા

હા.....હા.....હા ! (હસે છે.) આખા વિશ્વમાં પ્રસરી જાઉં !

જેમ નાટકના તખ્તા ઉપરથી સામ્રાજીની છટાથી પ્રેક્ષકો ઉપર દીપ્તિ
ઝરૂં છું તેમ જીવનના તખ્તા ઉપરથી વિશ્વને તંદ્રાસુપ્ત કરૂં ! અને તો
ય.....તો ય હું ઉણી રહું !

(આરસામાં પોતાના સ્વરૂપને યંદીવાન કરે છે.)

સુંદરા ! સુંદરા ! ! સુંદરા ! ! ! (આવેગમાં પોતાના જ પ્રતિબિમ્બને
ચુપ્પન કરે છે.

વર્ધમાન પ્રવેશ કરે છે. એના મોઢાં પરની રેખાઓ બદલાણી
નથી; પણ ઉડે જઘ સ્થિર થઇ ગઇ છે. તે સુંદરા પાસે આવીને
ભ્રમો રહે છે.

આરસામાં પોતાની પડખે ગોઠવાયેલા વર્ધમાનના પ્રતિબિમ્બને
આધારે પોતાના હાથ પાછળ પસારી વર્ધમાનને કોટિ કરે છે. પછી
એકદમ ફરી જઈ એની આંખોમાં અમી ઝરે છે.)

સુંદરા

વર્ધમાન !

વર્ધમાન

સુંદરા !

સુંદરા

(એના હાથ પકડતી) રાઝરાજેશ્વર અશ્વિનસિંહ !

વર્ધમાન

રાઝરાજેશ્વરી સુવર્ણચંપા !

સુંદરા

(મહાત થતી) તો બંને નહિ. પુરૂષ !

વર્ધમાન

સ્રી !

સુંદરા

(હાથ છોડી દધ સામે જોઈ રહે છે. એતી આંખમાં અસ્વસ્થતા છે.) તને શું થયું છે, વર્ધમાન ? મને પકડતો કેમ નથી ?

વર્ધમાન

પકડવાનું તો તારે છે, સુંદરા !

સુંદરા

(એકદમ ધસી એના હાથને ચુંબન કરે છે.) મીઠા !

વર્ધમાન

જો, નાટક ન કર. સામાન્ય સ્ત્રી પુરૂષો એકાંતમાં ય એકબીજાને ‘વહાલી-વહાલા’ નથી કરતા.

સુંદરા

આપણે સામાન્ય નથી.

વર્ધમાન

અને અસામાન્ય પણ નથી.

સુંદરા

તેં મને એકવાર અસામાન્યા કહ્યું છે.

વર્ધમાન

નાટકમાં !

સુંદરા

અને ઉરને એકાંતે પણ.

વર્ધમાન

જૂલ કળૂલ કરે છું.

સુંદરા

આજે આ બધું જવા દે, વર્ધમાન ! આજે આપણી કતલની રાત છે ! મારા અને તારા વિજયનો આજે કળશ ચડવાનો.

વર્ધમાન

તું ખરું કહે છે.

સુંદરા

અને આજે કદી નહોતું ક્યું તે કરવાતું છે. લોકોને ગાંડા કરી મૂકવા છે, વર્ધમાન;—મારે અને તારે મળી ! જાણે નાટક મટી એ સત્ય—જીવન બની જાય ! સમજ્યો ?

વર્ધમાન

તને શોખ છે એનો ?

સુંદરા

હા—સ્તો ! મારા એકલીના !

વર્ધમાન

(ભારેલા અગ્નિના તાપથી) તો રમી લઇએ !

સુંદરા

(પામી જતી) ભલે ! (પ્રભત્ત થતી લપડાક મારતી ચાલી જાય છે.)

વર્ધમાન

(એકદમ જૂત ભરાયું હોય તેમ) અરે કાણુ છે ત્યાં ?

નોકર

(એકદમ પ્રવેશ કરી) હું, સાહેબ !

વર્ધમાન

જા, મારા શીશા લાવ. શીશા, સમજ્યો ? એક નહિ, બન્ને !

નોકર

હા, સાહેબ ! (ગય છે.)

વર્ધમાન

(કપાટમાંથી મોસ્ચુયાનો એક કટકો ઉપાડી ખિસ્સામાં નાખે છે. પછી ખુરશી તાણી અરીસા પાસે બેસે છે. પોતાના પ્રતિબિમ્બને ઘણી વાર સુધી જોઈ રહી પોતાને જ ચૂમે છે.)

સુંદરાને શોખ છે આવો !

(નોકર આવી બે શીશા અને એક પ્યાલી ટેબલ ઉપર મૂકી ગય છે.

કશું પણ ખોલ્યા વિના વર્ધમાન એક પછી એક પ્યાલાઓ ખલાસ કરવામાં પડે છે.)

— ઉત્તરાર્ધ —

— પ્રવેશાનુક્રમે પાત્રો —

અશ્વિનીસિંહ

સુવર્ણચંપા

મેનેજર

પ્રોમ્પ્ટર

ડાયરેક્ટર

ડોરકીપર

પ્રેક્ષકગણ

ન્યાયાધિશ

દૃશ્ય :

રાજરાજેશ્વર અશ્વિનીસિંહનો શયનખંડ દૃશ્યમાન. પાછળના પડદા ઉપર ચિત્રથી ઉપર ચડતાં પગથિયાંઓનો અતે આરસના સ્તંભોનો ભાસ કરાવવામાં આવ્યો છે. એક કિનખાખના મંડપ નીચે મોટા સુવર્ણપલંગ ઢાળવામાં આવ્યો છે. પૂંઠા કોતરીને અગાશીનો આભાસ કરવામાં આવ્યો છે. લાકડાના ઝાડોમાં વીજળીના દીવા ઝબક ઝબક થાય છે.

પડદો ચડે છે ત્યારે આકાશના આભાસમાં ચંદ્રમાનો ગોલક ચડતો હોય તેવી રચના કરવામાં આવી છે. રાજરાજેશ્વરી સુવર્ણચંપા પલંગમાં પોઢી ગઇ છે. લીલા મખમલના ઓશીકા ઉપર એનું મોઢાનું કમળ ગોઠવાયું છે.

સુવર્ણચંપાના બંધ પોપચાં ઉપર તાકતો વિહ્વળ અશ્વિનસિંહ, શયનપોશાકમાં સજ્જ, સુવર્ણચંપાની પાછળ બેઠો છે.

અશ્વિનસિંહ

અડું છું અને અંગેઅંગમાં આગ પ્રસરે છે. આખી રાત આ સ્વરૂપવાન અશ્વિની પડખે સૂવાનું. અને ઉંઘ પણ બળી ખાખ થઇ જાય છે.

(ઉભો થઇ જાય છે. આગળ આવે છે.)

સહનશક્તિને પણ અવધિ આવી હોય એમ લાગે છે. હું ક્યારે શું કરી બેસીશ તેની મને ખાત્રી નથી.

(અગાશીની પાળ ઉપર હાથ ઠેરવે છે.)

ઓ ઉચે ચડતા ચંદ્રમા ! ઉગે છે ત્યારથી આથમે છે ત્યાં સુધી તું એકલો ને એકલો કેમ રહે છે તેનો ભેદ આજે મને સમજાય છે. જગતમાં કોઈ કોઈનું નથી-કોઈ કોઈનું થઈ શકે નહિ એવો તારો ઉજ્જવલ સંદેશ કોઈ ઝીંકતું કેમ નહિ હોય !

(બન્ને હાથમાં માથું દાખે છે.)

ઓ અસ્ખલિત પ્રવાહે ઉછળતા અને ઓસરતા સાગર ! તારા આ અનંત આકંઠના શબ્દો આજે મને સમજાય છે. આકાશને પ્રેમ કરવા જતાં તારે વિષ પીવું પડ્યું—નીલકંઠ થવું પડ્યું. આ તારું આકંઠ એ તો એ વિષપાનનો અનંત ઓડકાર માત્ર છે.

(અસ્વસ્થ ચિત્તે આંટા મારતો સુતેલી સુવર્ણચંપા પાસે પહોંચે છે.)

વિશ્વવિમોહન સ્વરૂપ ! તારો ય સંદેશો આજે મને સમજાય છે. ગૌરીશંકરે કામને ભસ્મભૂત કરી ખાખ કર્યો એવું વેર લેવા અનંગે અંગનો આશ્રય લઈ માનવકુલને ભસ્મસાત કરવાનું બીડું ઝડપ્યું.

(એકદમ દૂર દોડી જઈ) પણ એ બધું આજે,—આટલું મોડું સમજાય છે. અને અત્યાર સુધી તો હું આમંત્રણ ભરી આંખે ઝૂંપકતી દીવાદાંડી તરફ ખેંચાતી નાવ સમાન હતો. મને ખબર નહોતી કે ત્યાં તો ભેખડની યાય છે !—અક્ષળાદને અદશ્ય થવાનું છે !

(અગાશીના પગથાર ઉપર બેસી જાય છે.—થોડી વારે) અને આ ભભૂકતો જ્વાલામુખી અંતરમાં ક્યાં સુધી ભારી રાખવો ? બધું જાણું છું છતાં કાંઈ ન જાણવાનો ડોળ કરવાનો છે. બધું અસહ્ય છે છતાં સુખની પરાકાષ્ટા આપનારું છે તેવો સ્વાંગ સજવાનો છે.

(ઉભો થઈ જાય છે.)

ના ! ના ! ! ના ! ! ! આજે તો બધું સ્પષ્ટ કરી દઉં ! આજે તો

સર્વ અનુતાપનો છેલ્લો ભડકો પ્રકાશી બિંદુ ! એને જગાડું !-
જગાડું એને ! !

(સુવર્ણચંપા તરફ જાય છે.)

ના ! ના ! ! (ખચકાઇ પડે છે.) ફેટલી ય સ્ત્રીઓ નંદનવન
ખતી છે એની સાથે ! ફેટલી ય કીડાઓ પૃથ્વીના અનંત આનંદમાં
ભળી જઇ કોંટા થઇ સુવર્ણચંપા સ્વરૂપે ફૂટી નીકળી છે-વનવનાન્તે !

(થોડી વારે) એ યાંધા સ્વર્ગાનંદની સ્મૃતિમાં આ જ્વાલામુખીને
પણ કેમ ન ભારી રાખું ?

(થોડી વારે) પણ નથી સહાતું ! નથી સહાતું !

(ફૂટીને પલંગ પાસે જાય છે. નિષ્કુરતાથી સુવર્ણચંપાને ઢંઢાળે છે.)

જગી ઊઠ ! જગી ઊઠ ! ઉધવાતું નથી તારે, સુવર્ણચંપા ! કેમ કે
મારી ઉધ ઉપર તારું શયન છે.

સુવર્ણચંપા

(બેથાકળી જગી ઉઠે છે. હેંપતાઇને ધડીભર જોઇ રહે છે. પોતાનું
સર્વ માર્દવ એક શબ્દમાં મૂકે છે.) નાથ ! (આંખો ઢાળી દે છે.)

અશ્વિનીસિંહ

(મન ફરી ગયું હોય તેમ પસ્તાતો) ના ! ના !

સુવર્ણચંપા

આવો તો પાસે ! ઉધ નથી આવતી ?

અશ્વિનીસિંહ

(મૂઠ ભાવે) ના !

સુવર્ણચંપા

આવો, સાથે ઉધીઓ.

અશ્વિનીસિંહ

(મૂઠની જેમ અનુસરે છે. ઓચિંતો ફૂદી ઊઠી) ના ! ના ! તાપ લાગે છે ! જળા ઊઠું છું !

સુવર્ણચંપા

મને અડવા દો. શાંતિ થશે.

અશ્વિનીસિંહ

ના, ના, ના. તો તો અંગે અંગે વિષ પ્રસરે, અને રોમે રોમે એની શિખા ચડે. કુલ્ટા ! આજથી તારે ઉધવાનું નથી. અને મેં તો મહિનાઓથી જગરણ કર્યાં છે.

સુવર્ણચંપા

(ચાંદીના કળશમાંથી પાણી આપતી) પાણી પીઓ અને શાંત થાઓ.

અશ્વિનીસિંહ

(હાથ ખેંચી લપ્ત નીચે ઉતારે છે. પછી એના હાથમાંનો પ્યાલો ઝૂંટવી લપ્ત પોતાની અને સુવર્ણચંપાની વચ્ચે ધારા કરે છે.)

આપણને અળગા કરતી આ મહાનદ. એ સિંધુ જેટલી મત્તરપૂર, બ્રહ્મપુત્રા જેટલી મહાન, અને ગંગા જેટલી ઉંડી છે. અને આપણે ફરી કદી એકઠાં થવાનાં નહિ.

સુવર્ણચંપા

(પગે પડી વંદના કરતી) પણ તમને શું થયું છે આજે, વહાલા ? મારો અપરાધ થયો હોય તો ક્ષમા મારું છું.

અશ્વિનીસિંહ

ક્ષમા ? સર્જન સમસ્તની ક્ષમા માથું તો ય તે ઉણી પડે !
સુવર્ણચંપા, મારા પ્રેમનો તેં સારો બદલો આપ્યો.

સુવર્ણચંપા

પણ કહો તો ખરા, મારો અપરાધ શો છે ?

અશ્વિનીસિંહ

પાપિષ્ઠા ! અપરાધનું પૂછે છે ? (એનો ચોટલો ઝાલે છે.) અહા !
તને રાજરાજેશ્વરથી સંતોષ ન થયો તે એક સેનાપતિ.....

સુવર્ણચંપા

(એક ઝાટકાથી મુક્ત થઈ વિફરેલી સિંહણની જેમ કાંપવા લાગે છે.) કબૂલ છે !

અશ્વિનીસિંહ

શું ?

સુવર્ણચંપા

મહાનદને આ તીર રહી જવાનું કબૂલ છે મને !

અશ્વિનીસિંહ

રહેવાનું તો નથી જ !—પછી આ તીર કે પેલે તીર ! તેં મને
પાન કરાવ્યું. હવે મારે તને પાન કરાવવાનું છે; અને પતિ તરીકેની
મારી એ છેલ્લી આજ્ઞા છે.

(ગોખમાંથી એક સુવર્ણજડિત વાટકી લઈ આવે છે.)

સુવર્ણચંપા

અને પત્ની તરીકેનું મારું આ છેલ્લું આજ્ઞાપાલન છે.

અશ્વિનીસિંહ

એ તો છે જ ! આ હળાહળ વિષ છે.

સુવર્ણચંપા

હળાહળ વિષ પીને મીરાએ તો ભવોભવની ભાવટ ભાંગી હતી. પણ હું તો ભવોભવ ભાંગી નાખવા માગું છું. અશ્વિન ! હિન્દુ કન્યાઓ પુનર્જન્મમાં માને છે અને આ જન્મે અધૂરાં રહેલાં આવતે જન્મે પૂરાં થશે એવી શ્રદ્ધા સેવે છે. એટલે આટલા માત્રથી આ છેલ્લું આરાપાલન થઈ શકે તેમ નથી. પણ.....

અશ્વિનીસિંહ

(કાંપતો) પણ....?

સુવર્ણચંપા

પણ આ તો હું ઇચ્છા કરું છું કે ભવોભવ એકાકિની અવતરીશ. કોઈની નહિ થાઉં કદિ; છતાં કોઈને મારા થયા વિના નહિ જીવવા દઉં; અને મારા થયા વિના રહેશે તે ય જીવશે નહિ.

અશ્વિનીસિંહ

હીક. આવો દેવી !

(પાસે જાય છે અને સુવર્ણચંપાની અરતાકરતા હાથ ગોઠવે છે. કૂદીને સુવર્ણચંપા કોડથી એના ખોળામાં ચડી બેસે છે. એની આંખ-માંથી એક આંસુ પડે છે. અશ્વિનીસિંહની આંખમાંથી પણ અશ્રુધાર ધાય છે.)

સુવર્ણચંપા

તમારા ખોળામાં હું શિવના ખોળામાં ચડેલી પાર્વતી સમાન

લાણું છું, નહિ ? ફેર માત્ર આટલો: પાર્વતીનો શિવ નિલકંઠ થયો:-
પણ અશ્વિનીની ચંપા નીલકંઠા થશે !

(ઊછળની એક યુગ્મન ચોડે છે.)

આશ્વિનીસિંહ

(ભોરલાની જેમ કેડી ઉઠતો)

પીયો, ગોરી ! નકર હું પી જાઉં રે

સુવર્ણચંપા

(વાટકી ગટગટાવી જાય છે.

દાણમાં ઉછળી પડે છે; અને કારમી ચીસ સાથે ઢળી પડે છે.)
દગો ! દગો !! દોડજો ! દોડજો !! મને વિષ પાયું ! દોડજો કામ !
વર્ધમાને મને સાચે જ વિષ પાયું !

(રંગભૂમિ ઉપર તરફડવા લાગે છે. વર્ધમાન મુગટ ફેંકી દે છે,
અને એક પછી એક સ્વાંગ ચીરવા લાગે છે. પછી અદ્ભુતસ્ય કરતો
ઉભો રહે છે.)

વર્ધમાન

સુંદરા, તને શોખ હતો એનો ! અને સુવર્ણચંપા તરીકે તેં ભવે-
ભવના એકાકિનીત્વની ભાવના કરી, તો વર્ધમાન તરીકે જન્મોજન્મનું
હું માફે એકાકિત્વ વાંચું છું;-નટવર નાગર પાસે !

(મૂઠ પ્રેક્ષકવર્ગ તરફ કરી) મહારાજ, મને ગિરજતાર કરો. મેં
સુંદરાને ઝેર આપ્યું છે.

[આસપાસની પાંખોમાંથી મેનેજર, પ્રોમ્પટર, ડાયરેક્ટર, ડોરકીપર
(દશ વર્ષ પછી નાન્દીના મેનેજરનું મોઢું બની રહે તેવી આગાહી
વાળું વદન), અને બીજા એક્ટરો ધસી આવે છે. પ્રેક્ષકવર્ગમાંથી

કેટલાક કૂદી કૂદીને રંગભૂમિ ઉપર ચડી જાય છે. બધાના કોલાહલમાં સુંદરાનો આર્તનાદ તણાઈ જાય છે; અને ટોળાંની આડે એનો લીલો-કાચ દેહ અદૃશ્ય થાય છે.

થોડી વારે આસપાસના લોકોને ખસેડતો વર્ધમાન ટોળા બહાર આવે છે અને દૂર ઉભેલા ન્યાયાધિશ પાસે જઈ પડે છે.]

વર્ધમાન

ગુન્હો કબૂલ કરું છું, ન્યાયાધિશ !

ન્યાયાધિશ

ફાજદાર !

(અંધારું છવાય છે.)

— ભરતવાક્ય —

— પ્રવેશાનુક્રમે પાત્રો —

મેનેજર

ફોજદાર

નગરશેઠ

સ્ટેશન માસ્તર

કવિરાજ

સુશીલ

ઠોરકીપર

કાળિયો માળી

સૂત્રધાર (અદૃશ્ય)

આગંતુક

દૃશ્ય : : નાન્દીનું જ.

પડદાના ચડવાની સાથે અજવાળું ઉમેરાતું જાય છે. પૂરતું અજવાળું થતાં ઘડિયાળમાં મિનીટનો કાંટો ખારને અડવા આવતો દૃશ્યમાન. ફ્રાન્જદાર, સ્ટેશન માસ્તર, કાળિયો માળી, નગરશેઠ, કવિરાજ વગેરે મેનેજરની ખૂબ નજીક પહોંચી ગએલા દેખાય છે. માત્ર સુશીલ દૂર બેઠાં બેઠાં આછું મલકી મલકી નીચે જોયા કરે છે.

મેનેજર

પણ તે દિવસનો તેઓનો અભિનય ! જીવનમાં એવો મેં જોયો નથી.

ફ્રાન્જદાર

પણ પછી વર્ધમાનનું શું થયું ?

મેનેજર

વકીલ બહુ બાહોશ હતો એટલે ફાંસીમાંથી તો ગયી અથો; પણ દસ વર્ષની જેલ મળી.

નગરશેઠ

માણસો ય થાય છે કાંઈ ! જવા ઘો ને : કાંઈ નથી એમાં !

સ્ટેશન માસ્તર

તો તો હજી એ હશે ખરો !

કવિરાજ

હા, જાળવજો. ટ્રેનમાંથી ઉતરીને કોષક દિવસ તમને ઓચિંતો અફઘાઈ ન પડે !

સુશીલ

(આણું મલકી નીચે જોઇ જાય છે.)

મેનેજર

મને તો ભય પેડો છે કે મળતો અને છગતો આજે કાંઈક એવું જ કરી ન બેસે !

કવિરાજ

હા, આજના નાટકમાં ય જળવવા જેવું ખરું !

ડારકીપર

(પ્રવેશ કરી) સાહેબ, ન્યાયાધિશ સાહેબનો માણસ આવ્યો છે. કહે છે કે સાહેબ પા કલાક મોડા આવશે એટલે પડદો મોડો ઉપડે.

મેનેજર

એમાં ના નહિ !

(ડારકીપર જાય છે.)

નગરશેઠ

આજકાલના અધિકારીઓ ય કાંઈ છે ? જવા ઘો ને મારા મહેરબાન : કાંઈ નથી એમાં !

(ધડિયાળમાં દશના ટકોરા પડે છે; અને ત્રીજી ટકોરી વાગે છે. બંદૂકનો એક ધડાકો થાય છે. હારમોનિયમ અને તળલાંની તરમઝ વચ્ચે સ્વરધારનો પહાડી અવાજ ગાજી રહે છે.)

મેનેજર

(સફાળા ઉભા થઇ જઇ) કોણે ટકોરી વગાડી ? રેડિયાળ ! હજી તો ન્યાયાધિશ સાહેબ પણ આવ્યા નથી ને.....

કવિરાજ

(ઉભા થતા) હવે કાંઈ એક વખત પડદો ચડ્યો તે પાછો પડશે ? ન્યાયાધિશ સાહેબ આવે ત્યારે નવેસરથી શરૂ કર્યું !

સુશીલ

(આંધું મગકી નીચે જોઈ ઉભા થાય છે.)

નગરશૈઠ

ચાલો ત્યારે, સાહેબ, સલામ. અમે સહેજ નાટક જોઈને જ નહિએ. ચાલો ફેન્દાર ! ચાલો ને માસ્તર સાહેબ !

સ્ટેશન માસ્તર

હા, એ ઠીક સૂઝાયું !

(બધા નમસ્કાર કરતા કરતા જાય છે.)

મેનેજર

(કાળિયા માળી ઉપર નજર પડતા) સાળા રેડિયાળ ! નાટક શરૂ થઈ ગયું તો ય હજી અહીં ઉભો છે ?

(કાળિયો જવા જાય છે. પાછળથી ફાટી ગએલી એની રેશમી સુરવાળ દેખાઈ જાય છે.)

સાળા તારી સુરવાળ તો ફાટી ગઈ છે. મોટો અકબરબાઈશા થઈને આવ્યો છે તે ! દિવસભરમાં સાંધી લેવાની ય ધુરસદ નથી મળતી ?

(ટપ્પલ ઉપરથી “પ્રણવીર પ્રતાપ”ની હસ્તપ્રત ઉપાડી કાળિયાના માથામાં મારે છે.) લે, આ લેતો જ; પ્રોમ્પ્ટરને આપજો.

(કાળિયો માળી જાય છે. ધડીભર એકલા એકલા મેનેજર આમથી તેમ આંટા મારે છે. પછી ખિસ્સામાંથી સીગારેટનું આંધું પીંધેલું ઠાંકું

કાઠી સળગાવે છે; અને ખુરશીમાં પડ્યા પડ્યા સૂત્રધારની નાન્દી સાંભળે છે:—

“અજ્ય રસ જમાવ્યો,
વિલમ્બીત ને ત્વર :
પૃથ્વીના તપ્તા પર :
નમન કરું તુજને, નટવર !

તું સૂત્રધાર, વિશ્વંભર !
નટ સકળ નારી ને નર :
જીવન ભીષણુ ને મનોહર,
નાટક એક સુખકર :
નમન કરું તુજને, નટવર !”

એક આશ્રેડ વયનો માણસ આવી મેનેજરની તંદ્રા તોડે છે. એના ગાલમાં ખાડા છે, અને આંખો આસપાસ [કરચલીઓ પડી છે. દાઢીના વાળ વળી ગયા છે. કપડાં કંગાલ અને ફાટેલાં છે. મુખાકૃતિ વર્ધમાનને મળતી છે.)

આગંતુક

સાહેબ, નોકરીમાં રાખશો ?

મેનેજર

(નગી ઉઠતા હોય તેમ) કોણ ?

આગંતુક

હું.

મેનેજર

ટિકિટ ક્યા વર્ગની છે ?

આગંતુક

આર્યેસ્ટ્રાની.

મેનેજર

ક્યાં છે ? બતાવ જોઈ ?

આગંતુક

આર્યેસ્ટ્રાની ટિકિટ તે કાંઈ બતાવાતી હશે !

મેનેજર

તો તને કોણે દાખલ થવા દીધો ?

આગંતુક

ડોરકીપર નાટક જોવામાં પડ્યો એ તકનો લાલ લાઘ હું અંદર
સરકી આવ્યો. પણ પોલીસને બોલાવશો નહિ. મારે નાટક નથી જોવું;
મારે તો નોકરી જોઈએ છે.

મેનેજર

સાળા બધા જ ડોરકીપર હરામી હોય છે.

આગંતુક

સાહેબ, તમે જ હતા !

મેનેજર

(ચમકી) તું... !

આગંતુક

(મૌન સેવે છે.)

મેનેજર

જ...જ...જ...જ... ! અહીં તોફરી-બોફરી નથી ! જ...જ
...જ... ! ચાલ્યો જ !...જ !

(બોલતા બોલતા આગંતુકની દિશામાં વધતા જાય છે, અને
આગંતુકની પાછળ દાર વાસે છે.)

આજની રાત.....

(તેપથમાં ચાલ્યા જાય છે.

પડખેથી “ નટી !”

“પ્રાણુનાથ !”

એવા અવાજો આવે છે.)

વીજળી

[ભ્રમ]

એક તંદ્રા

એકલ અંક

[અગિયારસનાં અજવાળાંને અમાસના કાળમાં ફેરવીને વાદળા-
ઓએ આકાશને ઘટાકટોપ છાવરી દીધું છે. વારેવારે મેઘાડંબર ગાળે
છે, અને વીજળીના ચમકારાઓમાં પરિણમી રડવાને અશક્ત એવા
હૃદયોની જેમ શૂન્ય થઇ જાય છે.

ખેટ આસપાસનો દરિયો તોફાને ચડે છે. વ્યથિત હૃદયે પોતાના
પહોળા હાથો ભેખડો સાથે પછાડી સાગર સ્વેત શોણિત વહેવડાવે છે.
કાંઠો શૂન્ય છે, અને નજરે પણ ન ચડે એવાં સમદરવેલનાં
પાંદડાંઓ સિવાય કોઇ ફરકતું પણ નથી. ભેખડની કોતરોમાં અટવાઇને
સમીર ભેરવની તાલી લે છે.

દિવાદાંડી નીચે એક હોડી છે. અડધી પાણીમાં અને અડધી
જમીનમાં; એક પગ હોડી ઉપર ઠેરવી, અને બીજો પગ રેતીમાં
ભરાવીને વીજળી ઉભી છે. પવને એની શઠ જેવી ઉડતી ઓઢણી અને
કાળા ભરમર વાળ સાથે ક્રીડા આદરી છે. આંખોમાં આકાશની
ગંભીરતા છે. એની સામે, થોડે દૂર, દેસાને કાખ નીચે ઠેરવી મેષ્સો
ઉત્સુક ઉભો છે. માયાના ફેંટિયા નીચેથી એના વાંકડિયા વાળ
ડોકિયાં કરે છે.

અને ઉપર દિવાદાંડી એની અમર આંસુડે ઝળકતી હાલ આંખ
પટપટાવે છે.]

વીજળી

અને પહાડ પહાડ જેવડાં મોજાં ઉછળશે !.....

મેઘલો

મને ખબર છે.

વીજળી

સાતફેણીઆ શેષનાગ જોવો પવન ફૂંકાડા મારી આપણી હોડી
હધી વાળવા મથશે.

મેઘલો

હું જાણું છું, વીજળી.

વીજળી

અને મેઘલા, વરસાદ તરમજીટ ત્રાટકશે. સલામત પાર પહોંચવાની
આશા નથી.

મેઘલો

હું ખારવાનો દીકરો છું, ખારવણ. મને એ યહું કહેવાનું ન હોય.

વીજળી

પણ પછીનું નહિ જાણતો હો. બંદરે પહોંચ્યા પછી ત્યાં કોઈ
કંકુચોઆ લઈને નહિ ઉભું હોય. ગંગના ધા ઝીલવા પડશે, ધા !

મેઘલો

વીજળી, હવે હદ થાય છે. તને હજાર વાર કહ્યું કે મેઘલો એની
વીજળી માટે વીજળીના વરસાદ વચ્ચે જૂઝવા તૈયાર છે. નકામાં વેણ
શું કામ વેરી નખાવે છે ?

વીજળી

તો ચાલો, મારી મૂકીએ. પણ હજી તને કહું છું પાછો જા. હું
તને ઓળખું છું. મારા મીઠા મેઘલાને ઓળખું છું. ત્યાં તારાં કામ

નહિ. તું તો રૂખડાની ડાળે બેસીને બહુ બહુ તો બંસી બગવ. ખૂબ શૂરાતન આવે ત્યારે ક્યારેક મધરાતે ઘર બહાર નીકળી મારી ઝૂંપડી સામે ઉભાં ઉભાં એકતારો બગવ. હું તને બરાબર ઓળખું છું. મારા કવિડા ! તારું ત્યાં કામ નહિ. હઠ મેલી દે. અને કહું છું ને કે હિમ-ખીમ પાછી આવી તો તને જ પરણીશ. મને તારા કવિવેડાની જ લગની લાગી છે. પણ... પણ...

મેઘલો

પણ શું ? કેમ અટકી ગઈ, વીજળી ?

વીજળી

પણ એમ કે જો તું રહે ચઝા પછી પાછો ફર્યો તો કાં હું નહિ અને કાં તું નહિ. બાંધી મૂઠી સવા લાખની. હોડે હોડે જુધ્ધે નવ ચડીએ; ચડીએ તો પાછા નવ પડીએ.

મેઘલો

એમાં તે શું કહી નાખ્યું ? ગાંડી રે ગાંડી ! જોને, આકાશનાં મેઘલાંએ થોડીક વીજળીઓ માટે ઓગળા ઓગળાને પાણી ચપ પડવાનું મન કર્યું. હું તો એક જ વીજળી માટે મડું મધસ મડું !

વીજળી

તો ચાલ. હંકારી મૂક.

(બન્ને હોડીમાં ફૂદી પડે છે. સામસામાં બેસી હલેસા મારે છે. અધારામાં એકબીજાની આંખના જ્યોતિ મેળવવા મથે છે.)

હવે પછીની વાતો દરમિયાન હોડી દૂર દૂર ચાલતી જાય છે, તોફાન વધતું જાય છે, અને ધીમે ધીમે હોડી હંકારતી અસંકલ્પ બનતી જાય છે.)

વીજળી

એટનું નાક કાપીને ચાલતો થયો. એનું નાક કાપું ત્યારે જંપ વગે.

મેઘલો

એટના જીવાનો ખૂટી ગયા છે તે આજે વીજળીને વહાણે ચડવું પડે છે.

વીજળી

એટમાં જીવાનો છે ક્યાં ? હતા એટલા દારમાં પડ્યા. તારા જેવા રડ્યાખડ્યા ઉગરી ગયા તો કવિ બન્યા. અને આવતી કાલની ચિંતામાં આજને અભરાઇએ મૂકી.

મેઘલો

તું મને આટઆટલો ભાંડે છે તો ચોકખું કેમ કહી દેતી નથી વીજળી, કે હું તને ગમતો નથી ?

વીજળી

એમાં ન ગમવાનો સવાલ નથી. હું કવિ નથી છતાં મને જોષને તને હરખ થયા વિના રહેતો નથી, તેમ તું ખાસવાને જોળે બહારીને પણ ખુમારીએ ખાસવા ન થયો તો ય તને જોષને મને કોઠે કોઠે દીવા થાય છે. માત્ર મનમાં થયા કરે છે મારા મેઘલામાં આટલું વધારે આવે તો કેવું સાઈ ?

મેઘલો

એ આવી ગયું સમજા. આજે ને આજે વીજળીના સ્પર્શથી અંધારું ચ ઉગળું થાય તો મેઘલો થનથન નાચી ઉઠે એમાં શી નવાજ ?

વીજળી

નાચી ઉઠશે પણ નાદ નહિ કરી શકે. પણ જવા દે એ બધું ! આજે તો જીઆ મર્માની વાટ લીધી છે. આજનો દિવસ કવિ મટી જા,

કવિડા ! પણ તું નહિ મટે. જો મારી જમણી આંખ ફરકી. તું મને નિરાશ કરીશ, અને વીજળીની નિરાશા ઐટલે ભડકે. પોતે ય બળે અને બીજને ય બાળે !

મેઘલો

ફિકર કરમાં, વીજળી, મારે ક્યાં શૂરાતન માટે શૂર થવું છે ? જે કરવું છે એ તો મારે તારે માટે કરવું છે, મારી વીજળી માટે કરવું છે. માટે તો હું નચિંત છું.

વીજળી

માટે તો હું નચિંત છું, ત્રીજા ટપાનો ઉત્સાહ વરસાદ પડે ને ફરી જાય. અને જો આ વરસાદ સર થયો.

(ઝાપટું સર થાય છે.)

મેઘલો

મને વધુ સતાવ નહિ. મારી સાથે બોલતી નહિ !

વીજળી

બહુ સારું. વચન પાળજો.

(બન્ને મૂંગાં મૂંગાં હલેસાં માર્યે જાય છે. તોફાન વધે છે. હોડી ઝોલે થડે છે. વરસાદ કાન પડી વાત સાંભળવા નથી દેતો, પણ સાગરે એ બધું સાંભળી લીધેલું. હવે પછીનું બધું એણે કહ્યું છે ને મેં હતાશું છે.)

મેઘલો

એ...માર્યા...વીજળી !

વીજળી

કેમ બોલ્યો ? વચન પાળ.

મેઘલો

માથાફૂટ મેલ, વીજળી. બંદરે પહોંચાય એમ લાગતું નથી. આવું
એક બીજું મોજું અને આપણે ઉધાં !

વીજળી

તેમાં શું થઈ જશે ? નાક કપાવીને જીવવા કરતાં બાથ ભીડીને
મરવું શું ખોટું ?

મેઘલો

તું મને કવિ કહીને સતાવે છે; પણ ખરૂં પૂછે તો તું જ કવિ છે.
નહિ તો મોતની સાથે રમત હોય ? મૂર્ખા !

વીજળી

મારૂં જ એ જ કહેવું છે કે હું જ કવિ છું. પણ દુનિયાના મૂર્ખાઓ
તને કવિ માને છે. પવન વાતાંવાતાં બરફમાં બંસી બગ્ગવે અને
મૂર્ખાઓ માને કે એ સંગીત તો બરફનું. મેઘલા, તારે જે ગાવું છે તે
મારે જીવવું છે, અથવા ખરૂં તો મરવું છે. પણ હવે વધારે વાત નહિ.
મૂંગો મૂંગો મારગ કાપ, નહિ તો કાંધક.....કાંધક.....

મેઘલો

વીજળી, મારા બાવડામાં જોર નથી રહ્યું. મારે નથી આવવું.
ચાલો પાછા ફરીએ.

વીજળી

શું બોલ્યો, મેઘલા !

મેઘલો

કે મારે નથી આવવું; નથી આવવું; નથી આવવું. મેં તને
આવી નહોતી ધારી !

વીજળી

નથી આવવું તો તને કે.છે નોતર્યો હતો ? મેં તને પહેલેથી કહ્યું હતું કે વીજળીનો ચમકારો મીઠો લાગે પણ અડવા જઈએ તો ખાક ચમ પડીએ ... વેવલા ...!

મેઘલો

બસ, બસ. તારું મારે કશું સાંભળવું નથી. મેં તને આવી નહોતી ધારી.

(હલેસું પછાડી ઉભો થઈ જાય છે.)

વીજળી

(તાડુપી ઉઠે છે) બેસી જ બેસી, કવિડા. કવિઓ જેને ગાય છે તેનો પરચો ઓળખતા નથી. તું મારાં ઓવારણાં લેતો પણ મને ઓળખતો નહિ એવી અંતરમાં ઉઠે ઉઠે બે તો હતી જ. ચાલ, બેસી જા. અધવચ્ચેથી તો બન્ને કાંઠા સરખા. કાં આ પાર ને કાં પેલે પાર ! ચાલ હલેસું ઉપાડ ! જે સાવધાન, મોડું મોજું આવે ! મને નિરાશ નહિ કરે !

(મેઘલો હાથમાં હલેસું લઈ મોજું વટાવે છે, આકાશમાં વીજળીનો કડાકો થાય છે. દિશાઓ ધ્રુજી ઉઠે છે.)

મેઘલો

વીજળી, મારે નથી આવવું. હું દરિયામાં પડી આપઘાત કરીશ.

(ઉભો થઈ જાય છે. બહાવરાની જેમ ચારે બાજુ જેવા લાગે છે, પણ અંધારા સિવાય બીજું કશું દેખાતું નથી.)

વીજળી

પણ હું તને આપઘાત કરવા દઉં તો કે ? જે તને મરવાનો જ મોહ હશે તો હું મારી નાખીશ. જંતુનું જીવન જીવ્યો, પણ જંતુની

જેમ મરે એ મારાથી નહિ સંખાય. બિખારીને એહું અપાય, પણ દીકરો હાથ લંબાવે તો કાપી નખાય. ગમે એમ તો ય તું મારો, મારો મેઘલો; મારો કવિડો !

મેઘલો

વીજળી, બહુ કસોટી થઇ. મને જવા દે !

વીજળી

(વેદનાથી બળી મરતી) કવિડા, અંતે તેં મને બાળી નાખવાને નિશ્ચય કર્યો લાગે છે ! તું મને ઝાળખતો નહોતો, પણ હું તને ઝાળખતી હતી ! મારે તો બાંધ્યો ભરમ ન ફેડવાની આંખ મિંચામણી હતી, પણ તને ચડસ હતો; અને ચડસને આપણા ગન્નેનો અંત આણવો હતો. જે ઇશ્વરે નિમ્યું હતું તે આપણાથી ક્યાં વિના ન રહેવાયું. ચાલ, તૈયાર થઇ જા.

(ડોલતી હોડી ઉપર મક્કમ પગલે વીજળી આગળ વધે છે. એક હાથ વતી મેઘલાને બોચીએ ઝાલી બીજે હાથ વાંસા નીચે મૂકી એને તોળી રહે છે. પછી એના હોઠના ગુલાબને ચૂમી આંખમાં આંખ પરોવે છે.)

મેઘના મોટા મોટા અવાજથી આકાશની વીજળી લોભાણી; પણ ભરમ ભાંગતા બળી મરી. હવે વાદળાંઓ રજા જ કરશે; પણ એનો શો અર્થ ? હું તને મારી પાછળ રડવા રહેવા દેવાની નથી; તને પહેલાં જ પાઠવી દઇશ-શરમના સાગર તળે.

(આંખમાં લોહી ચડે છે)

બાબલા, મરતાં તો મકોડાને ય આવડે છે, કે ચટકા ભરીને કટકા ચા. પણ તને તો એ ય ન આવડયું; અને મને નિરાશાના દાહ દીધા.

(આંખમાંથી આંસુ સરે છે)

તારે તારી મર્યાદા સમજવી જોઈતી હતી. વીજળીની આરાધના શક્ય છે પણ ઉપાસનામાં આત્મવિસર્જન જોઈએ. જન, કદી પાછા ન ફરવા માટે. પણ એક આશ્વાસન લેતો જન. હું તને ચાહતી હતી; એટલે બીજા કોઈને નહિ પરંતુ : તને જ ખૂશીશ.

(દરિયાના ડાયામાં મેઘલાને ફગાવી દે છે. દરિયો એને ગળી જઈ ઝાડકાર ખાય છે. વીજળી બન્ને હાથમાં હલેસાં લઈ હોડી હંકારી મૂકે છે.)

ઝબક જ્યોત

[કુમારનો શતાંક]

એક કાલ્પનિક વાસ્તવિકતા

એક જ અંક

[૧૭ મી મે ૧૯૩૦. અંધારી રાતના આઠ. ગામદેવીના રસ્તા ઉપર આવેલા સર અમલદેરાસરીના જંગલના ત્રીજા માળનું દીવાનખાનું.

કાચના ઝુમ્મરો વચ્ચે વીજળીના દીવાઓ જળે છે. ઉત્તર અને દક્ષિણની દીવાલોમાં જાગુના ઓરડાઓમાં જવાનાં સામસામાં જારણાંઓ પડે છે. પૂર્વ તરફ અગાશીમાં જવાની ચાલ છે, અને પછી જાગમાં ઉતરવાની સીડી છે. પશ્ચિમનો ઝરખો રસ્તા ઉપર પડે છે.

ઓરડાની લાદી ઉપર જયપૂરી ગાલીચો છે. ખૂણાઓની ઘોડીઓ ઉપર ગ્રીક પૂતળાંઓ ગોઠવ્યાં છે. ભીંતને અઢેલીને લાલ મખમલના સોફાઓ મુક્યા છે. વચ્ચે એક મોટું ટેબલ છે, અને એની ઉપર પિત્તળના ફુલદાનમાં ગલગોટા અને જાસુસના સહેજ કરમાએલાં ફૂલો ગોઠવ્યાં છે. જગીયામાંથી આવતો પવન ધૂપસળીઓની સૌરભ લાઇને પશ્ચિમના ઝરખામાંથી મંદ ગતિએ પસાર થઇ જાય છે.

દીવાલો ઉપર ગવર્નરો અને વાઇસરોયોની છબીઓ છે. પશ્ચિમની દીવાલમાં ઉંચે મહારાણી વિક્ટોરીયાનો ઝબ્બો ઉપાડીને ચાલતાં રાજાઓનું મોટું તૈલ-ચિત્ર છે. એનેથી ઘણું નીચે સોનાની ફ્રેમમાં મહેલો સરનેા ધ્વજકાગખત વીજળીનાં પ્રકાશમાં ચળકે છે.

પશ્ચિમના ઝરખા પાસે એક પલંગમાં આઠ વર્ષનો દીપક તાવથી ધગધગે છે. એના માથા ઉપર અડધા કપાળને ઢાંકી દેતો સફેદ પાટો ખાંધ્યો છે. પાટામાં લોહીના ડાઘ છે. વચલા ઉઘાડા ભાગમાંથી અને કાનની આસપાસથી એના લાંબા સોનેરી વાળની લોટો ડોકિયાં કરે છે. દીપકની માતા મેનાં દીપકના ઓશિકા પાસે દીપકના ખીડાએલા પોપચાં

સામે તાકતી નીચી દૃષ્ટિએ અને મ્હાન વદને બેઠી છે. દીપકની નવ વર્ષની બહેન ભિમિ ઓશિકાની બીજી બાજુએ લપાઇને ઉભી છે, અને બાઇના મોઢા તરફ એકીટશે જોઇ રહી છે. આસપાસ ખુરશીઓ ઉપર દીપકના પિતા સર અમલ દેરાસરી, ડૉક્ટર, પોલીસ ઉપરી નંદરાય, અને અન્ય લોકો વ્યાકૂળ ચિત્તે બેઠા છે.

થોડી વારે હસ્તકટી સામે જોઇ ડૉક્ટર ઉભા થાય છે. અને દીપકના ઓશિકા તરફ જાય છે.]

ડૉક્ટર

મેનાં બહેન, ચર્મામિટર લઇ લો તો !

(મેના દીપકની બગલમાંથી ચર્મામિટર લઇ ડૉક્ટરને આપે છે, અને પછી ફિક્કે ચહેરે ડૉક્ટર સામે જોઇ રહે છે. સૌની આંખો ડૉક્ટર સામે મંડાણી છે.)

તાવ તો વધતો જ જાય છે. !

(ડૉક્ટરના મોં ઉપર ઉચાટ દેખાય છે.)

સર અમલ

(સુક્રે અવાજે) કેટલી ?

ડૉક્ટર

ચાર.

સૌ

(ચમકી) ચાર !

ડૉક્ટર

હા ! બરફ મૂકવાની જરૂર છે. પણ માથાનો ધા બહુ ઉંડો છે એટલે મૂકાય પણ કેમ ?

(સર અમલ નિસાસો મૂકે છે. ડૉક્ટર નીચા નમી દીપકનો હાથ પોતાના હાથમાં લે છે.)

દીપક, હવે તને કેમ લાગે છે? માથું દુઃખે છે?

મેનાં

(દીપકના કાન સુધી નમી) બેટા, ડૉક્ટર કાકા પૂછે છે કે હવે તને કેમ છે? માથું દુઃખતું મટી ગયું?

દીપક

(ધીરે ધીરે આંખો ખોલે છે.) બા, માથું તો ખૂબ દુઃખે છે, પણ મને ઠીક છે. (ફરી આંખો મીંચી દે છે. ક્ષણવારે ફરી ઉઘાડી) બા જિર્મિને બોલાવ ને.

મેનાં

જિર્મિ તો અહીં જ છે, બેટા. તારી પડખે જ ઉભી છે. (જિર્મિને હાથ પકડી પોતાની તરફ ભાવથી ખેંચી ખોળામાં બેસાડી માથું પંપાળવા લાગે છે.) તું પડી ગયો ત્યાંથી એણે આંસુ સુકવ્યાં જ નથી. (જિર્મિ ફરી રડવા લાગે છે અને મેનાની છાતીમાં મોઢું ઢાંકી દે છે.)

દીપક

જિર્મિ, રોવાનું નહિ, હોં. રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવવા હું અગાસીએ ચડ્યો, બાપુ દેખી જશે એ ખીકે ઉતાવળ કરવા ગયો અને પડી ગયો એમાં તારો વાંક નથી.

સર અમલ

રાષ્ટ્રધ્વજને વીસરી ધડી જ'પી ગા, દીપક.

નંદરાય

રાષ્ટ્રધ્વજે તો મોકાણુ માંડી છે. દગ્ગરોનાં માથાં ફૂલ્યાં તો મ.

લોકોનો ચડસ ખૂટતો નથી, નેતાઓ તો બધા જલમાં બેસી જમાંમાં ખાય છે, અને આવા હૈયાકૂટાઓ હોમાય છે.

દીપક

એવું ન બોલો, નંદકાકા. તમે બોલો છો ત્યારે મને એમ થાય છે કે જાણે મારા માથાનો પાટો છૂટી ગયો અને સવારની જોમ દડદડ લોહી દડવા માંડ્યું. (સહેજ ફરી) પણ બા, હું પડી ગયો ત્યારે રડવો નોતો નહિ ? મારાથી રડાય જ કેમ ? હું તો રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવતાં પડ્યો.

સર અમલ

દીપક, હવે રાષ્ટ્રધ્વજની વાત છોડે છે કે નહિ ? તેં પાપ કર્યું અને પ્રભુએ તને તેની સજા પણ કરી. તું કેમ કાં સમજતો નથી ?

દીપક

રાષ્ટ્રધ્વજને હું કેમ જૂલું, બાપુ ? આંખો બંધ કરે છું, ત્યારે જાણે આખું આકાશ સફેદ લીલા અને કેસરી પટ્ટામાં વહેંચાઈ જાય છે. અને અંદર તારલાઓનો રેંટિયો પૂરાય છે. આંખો ઉઘાડું છું તો મ દીવાલે દીવાલે એ જ ત્રણ રંગો !

સર અમલ

(કડકાઈથી) દીપક.....

ડૉક્ટર

સાહેબ, આપ અત્યારે સંભાળી જાવ. આપ ધારો છો તેથી કેસ વધારે ગંભીર છે. આપની વાતોથી દીપક વધારે ઉશ્કેરાશે. અત્યારે તો પ્રભુ ઉપર.....

બેનાં

(આંખોનાં આંસુ લૂછતી) બેટા, બે ઘડી સ્થળ ને !

દીપક

ખા, મારા શિક્ષક કહેતા હતા કે કોરિયામાં મારા જેવા હજારો બાળકોએ, વાવટા માટે પ્રાણ આપ્યા હતા. એમના પિતાઓ એમને માદ કરી ઝોરવ લેતા; તે ખાપુ કેમ મારી ઉપર ચીડાય છે ?

એનાં

(પાટા ઉપર હળવો હાથ ફેરવતી) બેટા, સ્મૃત જ ને ?

દીપક

(વાચાળ થતો જાય છે. આંખ વધારે ગહન બનતી જાય છે.)

ભિર્મિ, બપોરે ખા જરા સ્મૃત ગમત્યારે તું આવીને મને કહી ગમતે, કે ખાપુએ આપણા રામાના સુંદરને મારીને પૂરી દીધી છે ? એને છોડ્યા કે નહિ ? (ભિર્મિનો હાથ પકડે છે) કેમ બોલતી નથી ?

ગામ

(ધીમે સાદે, ખીકથી) ખાપુએ હજી એને છોડ્યા નથી. વળી ખાપુ તો કહેતા હતા કે હવે રામાને અહીંથી રજા આપવી પડશે. તે સાંભળ્યું છે ત્યારથી સુંદરની મા અને રામો રજા જ કરે છે.

દીપક

(અસ્વસ્થ થઈ આંખ મીચી દે છે. એનાં બીડેલાં પોપચાંમાંથી આંસુ દડે છે.) ખાપુ, એવું શા માટે કરો છો ? મને એ નથી ગમતું, એમાં સુંદરનો વાંક હતો જ નહિ. એ તો વાવટો લેવા નોતો જતો. મેં એની સાથે અબોલા લેવાની વાત કરી એટલે ડરતો ડરતો ગયો. ત્યાર પછી ય એણે તો ફેટલી ય વાર મને ના પાડી. એમાં એનો વાંક નથી. ખાપુ, એને છોડી દો. રામાને રાખી લો ! નહિ તો હું ય...હું ય.....(હીબકા ભરી રડવા લાગે છે.)

સર અમલ

(ગળગળા થઇ દીપકના ઓશિકા પાસે જાય છે અને માથે હાથ મૂકે છે.)

બેટા, તું કહીશ એમ કરીશ, પણ હમણાં તું સ્વપ્ન જ, દીપક.

દીપક

આપુ, તમે મારી પાસે જ બેસો ને ! અને તું ય ઊર્મિ ! અને આ, તને ઊંધ આવે તો ય ઊઠીશ નહિ હો ! આજે તમે સૌ મારી પાસે જ રહેજો. પાસે જ હો !

મેનાં

અમે સૌ અહીં જ છીએ, બેટા ! તું નિરાતે સ્વપ્ન જ.

દીપક

આ, મને ઊંધ આવતી નથી. જરાક મટકું મારું છું ત્યાં સ્વપ્ન આવે છે કે આપુ વાવટો ઉતારી લેવા આવ્યા. અને ઝમકીને જાગી જાઉં છું. પછી આપુને અહીં જ બાળી શાન્ત થાઉં છું. ઊર્મિ, જ તો જોઇ આવ ને વાવટો બરાબર છે કે નહિ ?

સર અમલ

બેટા, એ બરાબર છે. તું હવે છાનો રહે. જિંદગીભર સેવેલી મારી વિચાર સરણીઓ જાણે કડબસ કરીને તૂટી પડે છે. હવે બંધ કર, બેટા, બંધ બરાબર છે.

દીપક

શું બોલી ગયા, આપુ ? તૂટી પડે છે ? આપણો બંગલો તૂટી પડે છે ? એનું કારણ કહું ? જુઓ તમે આપણા બંગલા ઉપર રાષ્ટ્રધ્વજ ચડાવતા નથી ને તેથી. જો તમે ધ્વજ ચડાવો ને તો એ અડગ ઉભો રહે !

મેનાં

હવે સ્વપ્ન ન બેટા, તારૂં માથું ચડશે !

(દીપક આંખો મીચી જાય છે. થોડી વાર શાંતિ પથરાય છે. સૌ એકમેકની સામે ચિંતાતુર નયને જોવે છે. થોડી વારે દીપક આંખો ઉઘાડે છે.)

દીપક

ભીમિ, જો નવ વાગે, બરાબર નવને ટકોરે હું અહીંથી ફરવા જવાનો છું. તું મારી સાથે આવવાની હો તો તૈયાર થઈ રહેજે. સુંદરને પણ તૈયાર થઈ રહેવા કહેજે, હો.

(ફરી આંખો મીચી જાય છે. ડૉક્ટર 'હરિ, હરિ' કરતા અસ્વસ્થ થઈ ઓરડામાં આમથી તેમ ટહેલવા લાગે છે.

સર અમલ અસલ ચવાથી બારીમાં જઈ આંખો લૂછે છે. મેનાંની આંખમાં આવળુ ને ભાદરવો છે. દીપક થોડી વારે ફરી આંખો ઉઘાડે છે.)

બા, તું ચ આવીશ ને ? બાપુનું કામ નથી. આપણે જંગલમાં જઈને વાવટો ખોડશું. ત્યાં કોઈ આવશે તો તકરાર કરશું હો ! (ફરી આંખો મીચી જાય છે. એનો શ્વાસ ચડતો જાય છે.)

નંદરાય

સાહેબ, હું જઈશ. કાંઈ કામ પડે તો ટેલીફોન કરજો. આપને ત્યાં વાવટો ચડ્યો તેની કોઈને જાણુ પણ નહિ થવા દઉં. એટલે ખેરીકર રહેજો. બાકી તો મને આવાં કુમળાં મગજને બહેકાવી મૂકનાર બેજવાબદાર.....

સર અમલ

(એકદમ ફરી) ઠીક, ઠીક, નંદરાય, પધારજો. તમારો ખૂબ ઉપકાર થયો.

(નંદરાય જાય છે. થોડી વાર કોઈ જ બોલતું નથી. બિર્મિ બાધાની માફક ઘડીક બારીમાંથી બહાર જોતા સર અમલ તરફ, તો ઘડીક મેનાં તરફ જોયા કરે છે. રસ્તા ઉપર દૂરથી સરખસનાં પગલાંના અવાજ સાથે ધીરે ધીરે સ્પષ્ટ થતા ગીતનો ધ્વનિ આવે છે.)

ત્રિશ કોટી શિશ પ્રણમે તને
ભારતની ઓ ધર્મ-ધગ્ગ !
નવલખ તારા આશિષ ઝપે
ભારતની ઓ કુર્મ-ધગ્ગ !

દીપક

(અમકીને જાગે છે.) બા, સાચા ફરી નીકળી લાગે છે. મને બારીએ બંધ જાવ ! અરે જલદી કરો, મારે સૌને જોવા છે !

મેનાં

બેટા, તને કષ્ટ પડશે. અહીં જ સૂઈ રહે ને ? આવતી કાલે જોજો. એજો તો આવતી કાલે ય નીકળશે !

દીપક

બા, તું આજે મને કશાયની ના નહિ કહેતી ! આજે નહિ ! હું તને કેમ સમજાવું ? મને બારીએ લઈ જા !

ડાકટર

એ જે કહે તેમ કરો ! એને ઉશ્કેરો નહિ !

(સૌ ખાટલાને ઉપાડી ઝરખામાં લઇ જાય છે. મેનાંની છાતીમાં ટેકવાઇ-ગોઠવાઇ દીપક બેઠો થાય છે. નીચેથી આવતા મશાલોના પ્રકાશમાં ગીતથી ઉત્તેજિત થએલું એનું મોઢું ચળકી રહે છે. આગળ વાનર અને માંઝર સેનાની મેળ વિનાની પગલીઓ પડે છે. પાછળનાં નરનારીઓ ખુલ્લું અવાજે ગાતાં હોય છે.)

બોમ તણી ફરકંત પતાકા,
હિમકુંગરનો દંડ.
સંસ્કૃતિના જગ ચોક મહી,
ધ્વજ ફરકંતો પડછંદ.

દીપક

(મેનાંની આંખોમાં જોવા દષ્ટિ ઉચી કરી) બા, કેવું સરસ ગીત છે! તને નથી આવડતું? ગા ને, આવડતું હોય તો!

(ઉછળીને એક ચૂમી ચોડે છે. નીચેથી આવતા લોકોના અવાજ સાથે મેનાં પણ જોડાય છે)

જે જંડાને ગાંધીજીએ
સ્ફટિક હૃદયથી ધવલ કીધો,
જે જંડાને ભગત, જતીને
રૂધિર રંગ રંગી દીધો!
લીલા શાંતિ તણા નેજા!
ભારતની ઓ ધર્મ-ધ્વજ!

(નીચેથી વાનર સેનામાં 'દીપકની જય!' ગળું ઉઠે છે અને સૌ પસાર થઇ જાય છે.)

દીપક

બા, એ કોની જય પુકારતા ગયા?

મેનાં

દીપકની.

દીપક

દીપક કોણુ ?

મેનાં

તું, બેટા ! તેં આજે ધળ ચડાવતાં માથું વધેરું એટલે સૌએ તારો જ્યજ્યકાર કીધો !

દીપક

તે બા, ધળ ચડાવે તેની જ્ય બોલાવે એમ ? તો તું ચ ચડાવ ને ? હું, જિમિ અને સુંદર, ત્રણેય તારી જ્ય બોલાવશું.

(મેનાં દીપકને એક ચૂમી લે છે. દીપક ઘડીવાર આકાશમાં જોઈ રહે છે.)

બા, જો તો, તારાઓ આંખો પટપટાવે છે. મારે આજે નવ વાગે ફરવા જવાનું છે એની મને તેઓ યાદ આપે છે ! તું ચ આવીશ ને ?

મેનાં

હા બેટા.

(ફરી થોડી વાર દીપક આકાશની આંખોમાં આંખો પરોવે છે.)

દીપક

બા, આકાશમાં તારા ઉગે અને ઓરડામાં કેમ નહિ ઉગતા હોય ? બા, બંગલા ઉપર વાવટો ચડાવીએ તો ઓરડામાં ચ તારા ઉગે, હાં !

(મેનાંની આંખમાંથી બે આંસુઓ સરી દીપકનાં સોનેરી બુદ્ધિઓમાં અટવાઈ જાય છે.)

આ, મને ઉધ આવે છે. હું સ્પષ્ટ જાઉં. પણ તું ઉધ આવે તો યે ઉઠતી નહિ. જરાજર નવને ટકોરે મને ઉઠાડજે હો ! અને તમે—તું ઊર્મિ અને સુંદર તૈયાર રહેજો.

(મેના દીપકને સુવાદી દે છે. સર અમલ પાસે આવી એનું માથું પંપાળવા લાગે છે. એમની આંખમાં આંસુ સમાતાં નથી. દીપક ફરી જાગે છે.)

આ, જાગેરે ઊર્મિ કહેતી હતી કે પાટાથી માઈ મોઢું સરસ લાગે છે અરીસો લાવ ને, જોઉં તો ખરો !

(સર અમલ અરીસો લાવી દીપકના મોઢા સામે ધરે છે. દીપક અરીસામાં જોઈ રહે છે. એની આંખો ચમકવા લાગે છે.)

આ, પાટો યે જાણે રાષ્ટ્રધ્વજ જેવો લાગે છે ! મારા લોહીનો લાલ રંગ, કાપડનો સફેદ રંગ, અને લીલા રંગને જાહેર મારા વાળ ! અને રેંદિયો તો કેટલી ચ વાર કહ્યું તો યે જાણુ ક્યાં લાવી દે છે ! (રોપ કરતો) જાવ, લઈ જાવ, તમારો અરીસો ! અમારે તમારા અરીસામાં નથી જોવું !

(સર અમલ અરીસો લઈ જાય છે. થોડી વાર શાંતિ પથરાય છે. દીપક ફરી આંખો ઉઘાડે છે.)

આ, હું ફરવા જાઉં પછી તું ગાંધીજીને જેલમાં કાગળ લખીશ ને કે દીપક ફરવા મથો છે ! પણ એવું લખજે કે દીપક જ્યાં જશે ત્યાં વાવટો ફરકતો રાખશે !

મેનાં

(એક જગ્યા ભરી) હા બેટા, જરૂર લખીશ. પણ હવે તું સ્પષ્ટ જા.

દીપક

હા, હવે હું સ્પષ્ટ જાઉં. જરાજર નવને ટકોરે હોં !

(દીપક આંખો મીંચી જાય છે. શૂનકાર છવાય છે. દીપકની છાતીની ધમણ ઉપડતી જાય છે.)

સર અમલ

(પાસે જઈ) ઉઠી ગયો લાગે છે !

મેનાં

હા..... પણ.....

(આંખમાંથી આંસુની ધારાઓ વહે છે.)

ડૉક્ટર

મેનાંબહેન, ઇશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખો. જોણે એને સરજાવ્યો છે એ જ એનું સંરક્ષણ કરશે.

મેનાં

ડૉક્ટર, તમારે દીકરો છે ?

ડૉક્ટર

ના, મેનાંબહેન.

મેનાં

તો બસ કરો.

(ડૉક્ટર આંટા મારવા લાગે છે. સર અમલ ઓશીકાની બીજી બાજુએ નીચે વહેને બેસી રહે છે.)

આ બધા તમારા પ્રતાપ !

સર અમલ

મેનાં, તને એમ કહેવાનો અધિકાર છે. પણ જો તું મારા મનની ક્ષિતિ જાણતી હોત.....

મેનાં

(આંસુ લૂછતી) મારે તો હવે મન જેવું જ કશું રહ્યું નથી.

સર અમલ

સંભવ છે. મેનાં.

મેનાં

(રડી પડતી) વાહ રે પિતા ! શી તટસ્થતા ?

સર અમલ

(મનની લાગણીઓ દબાવી) હું પુરુષ છું, મેનાં.

મેનાં

અને હું માતા છું, અમલ ! દીપક વિના મને.....

(ધડિયાળમાં નવના ટકોરા થાય છે. દીપક ઝળકીને જાગી જાય છે. સૌ ચમકી રહે છે.)

દીપક

બા, નવના ટકોરા થયા નહિ ? ચાલો, ચાલો ત્યારે હું ફરવા ઉપડું. પછી બા, મેં વિચાર ફેરવી નાખ્યો. મેં એકલા જ જવાનું નક્કી કર્યું ! એ રસ્તે એકલા જ સાફ ! બાપુ, બિર્મી, બાઉ છું હોં. અને બા, મોડી રાત સુધી પાછો ન ફરું તો યે મારી રાહ નહિ જોતી હો !

(થાડી વારે) અને બા. ગાંધીજીને જોલમાં કાગળ લખવાનું નહિ ચૂકતી.

(દીપક આંખો મીચી દે છે.)

મેનાં

(બેબાકળી) બેટા, બેટા !.....

(એનો અવાજ ફાટી જાય છે. દીપકના શરીર ઉપર એ ઢગલો થઈ જાય છે. બર્મિ રડવા લાગે છે.)

ડૉક્ટર

(પાસે જઈ નાડી તપાસી) દીપક હોલવાઈ ગયો !

સર અમલ

અને આખું જગત અંધારું ! અંધારું !

ઓહ ! ઓહ ! ! નથી ખમાતું !

(બે હાથમાં જોરથી માથું દાબી ઝરખામાં આંટા મારવા લાગે છે. મેનાનો કલ્પાંત આખા ઓરડાને ધ્રુવની મૂકે છે. પવનની લહેરફી દીપકની લટો ને એના હસતા ચહેરા ઉપર રમાડી જાય છે.)

સર અમલ

(ટેલીફોન પાસે જઈ) યસ, વન, ફોર, નોટ, સેવન.

ચોડી પળે

હા ! કૉમેસ હાઉસ ? હા ! કોણ છે તમે ?

(સાંભળે છે. પછી)

સ્વયંસેવક ?

હા, જરી શિશિરકુમારને બોલાવો તો !

(સાંભળીને)

સંગ્રામ સમિતિની મિટિંગ ચાલે છે તે નહિ આવી શકે એમ ?

અરે ન કેમ આવે ? કહો કે સર અમલ દેરાસરી અગત્યના કામસર બે મિનીટ બોલાવે છે. વાર.

(ટેલીફોન નીચે મૂકી ટહેલવા લાગે છે. ખીતાબખત પાસે જઈ એક મુકાથી એના ચૂરા કરી નાખે છે. હાથમાંથી લોહી વહેવા લાગે છે. જૂત ભરાયું હોય તેમ દીપકના પલંગ પાસે જઈ એ લોહીયાળા હાથે દીપકના પગને અડકે છે. પછી એ બે પગ ઉપર માથું મૂકી કુસ્કાં ભરવા લાગે છે.)

બેટા, તે તારા બાપુને આજે નવો જન્મ આપ્યો !

(કરી ટેલીફોન પાસે જઈ, એક હાથે રમાલથી આંસુ લૂછતાં બીજા હાથે ટેલીફોન ઉઠાવે છે.)

હા ! આપ કોણ ?

(સાંભળાને)

શિશિરકુમાર ?

વાર, શહેરમાં જાહેર કરો કે આવતી કાલની વડાલા રેઈડ સર અમલ દેરાસરી લીડ કરશે, સમજ્યા ?

ઉપકાર !

(ટેલીફોન જોરથી પછાડી દોડતા બીજા રૂમમાં ચાલ્યા જાય છે.)

